

mijnstreek

2019

NUMMER 4

MERKWAARDIG VERHAAL(D)

Opname in een
krankzinnigengesticht in 1880

Het tragische einde van Hubert Collaris

THEMA

Het Vijverpark met het
Openluchttheater, bijzonder
groen in Brunssum

INGEZOOMD

De wielerbaan van Heerlen

UITGELICHT

1944-2019, 75 jaar Vakbond ABW

THEMA

Het weggeld
van Heerlen

Omslag:

Het begin van de Geleenstraat bij het Pancratiusplein omstreeks 1900, met in het midden het tolhuisje.
Foto: Collectie Rijckheyt Heerlen

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen en Brunssum.

Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen.
Tel. 06-10416501.
E-mail: redactie@MijnStreek-Parkstad.nl
website: www.MijnStreek-Parkstad.nl
Bankrekening: NL 86 INGB 0002 0699 07
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van Herle, Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter,
K. Smeets-Limpens, secretaris;
H. Otten, penningmeester; P. Borger;
R. Braad; mr.ir. J. Smeets;
drs. A. Quaedackers.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur;
drs. K. Linders, redactiesecretaris;
drs. A. Quaedackers, eindredacteur;
A.S.M. Patelski; dr. F. Gerards;
drs. D. Smeets-Habets; drs. J. Frins MA.

Richtlijnen voor de auteurs:

Artikelen kunt u per post of liever per mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN: 2468-6166
Jaargang 4 – 2019

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 19,90 of € 18,90 bij automatische incasso. Looptijd van een abonnement is uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers van dat jaar nageleverd.

Prijs van dit nummer: € 6,-
excl. porto- en verpakingskosten.

Vormgeving: Lieke Willems
Druk: CPF XL Communication, Landgraaf

“Verlies je je verleden, dan verlies je jezelf”

Het vorige nummer over de bevrijding van Zuid-Limburg is heel goed ontvangen en dat was voor de redactie van *MijnStreek* een geweldige opsteker. Kennelijk hebben we toen een gevoelige snaar geraakt: een herkenbaar verleden dat nog steeds doorklinkt in het leven van nu en ons duidelijk inspireert. ‘Vrijheid’ en ‘democratie’ zijn de meest essentiële voorwaarden voor een leven in waardigheid en menselijkheid. Wij komen hier nog op terug: wanneer in 2020 heel Nederland de bevrijding van de nazistische onderdrukking viert, zal ook *MijnStreek* weer in een themanummer aandacht aan de bevrijding besteden.

Verleden dat doorklinkt in het heden en ons leven beïnvloedt: het is een thema dat mij sterk bezig houdt. Onze wortels in het verleden vertellen niet alles, maar wel veel over wie wij (willen) zijn. “Verlies je je verleden, dan verlies je jezelf”, zo las ik ergens. Het nu voor u liggende nummer gaat weer in op verschillende aspecten van ons Parkstad-verleden en koppelt actualiteit aan dat verleden.

De gemeente Brunssum bijvoorbeeld is actief bezig om het centrum van de ‘parel van de (ooit) Mijnstreek’ te verfraaien door de omgeving van het Vijverpark aan te pakken. Wat was de functie van dat Vijverpark? Lees in dit nummer het betreffende artikel en laat je inspireren: ‘bijdragen aan de volksgezondheid, inspireren van het culturele leven’. Geldt dat niet nog steeds voor de mens van vandaag?

De huidige bewoners van Parkstad Limburg worden wel eens neergezet als volgzzaam en gezagsgetrouw. O ja? Kwamen ook zij niet in opstand tegen de ‘van boven’ opgelegde levenswijze? Zochten ook zij niet hun eigen weg in het leven? Lees het artikel over de ABW, de Algemene Bond van Werknemers.

Vanmiddag kwam onze kleinzoon langs. Samen met twee medestudenten had hij een onderzoek gedaan naar economische aspecten van een Limburgse bierbrouwerij (Wij mogen geen reclame maken!). De vraag aan oma was de tekst op correct gebruik van het Nederlands te controleren. De inhoud trof mij: veel historie. Kwaliteit gekoppeld aan een lange brouwersgeschiedenis, dat sprong er uit. Historie als kwaliteitsvorming van ons hedendaagse leven.

De grote historicus Leopold von Ranke (1795-1868) was de man die ‘geschiedenis’ voorstelde als de studie die als doel had “bloss zu sagen wie es eigentlich gewesen ist”; ‘Laten zien hoe het eigenlijk in elkaar zat.’ We zullen er voortdurend naar blijven zoeken omdat onze focus van onderzoek altijd zal veranderen. En de lessen leren? Ook dat zal een voortdurend zoeken blijven. Waarvan acte in *MijnStreek*.

Koos Linders
Secretaris redactieteam

INHOUD

Thema	4	Het Vijverpark met het Openluchttheater, bijzonder groen in Brunssum Fon Habets
Thema	9	De bevrijding was voor sommigen geen bevrijding Het lot van collaborateurs, NSB'ers, SS'ers en Rijksduitsers direct na de bevrijding van Hoensbroek en omliggende gemeentes Paul Borger
Thema	17	Het weggeld van Heerlen Frans Gerards
Merkwaardig verhaal(d)	22	Opname in een krankzinnigengesticht in 1880 Het tragische einde van Hubert Collaris Lesley Basten
Ingezoomd	32	De Wielerbaan van Heerlen Philippe van Wersch
Portret	38	Communisten in de Mijnstreek: Jan van Beers (1895-1942) Marcel Krutzen
Thema	40	Jachtgeweren, geweren, pistolen en ander wapentuig voor en tijdens de bezetting Paul Borger
Uitgelicht	42	1944-2019, 75 jaar Vakbond ABW Koos Linders
Aangestipt	44	Koos Linders, Wim Nolten en Roelof Braad

Het Vijverpark met het Openluchttheater, bijzonder groen in Brunssum

FON HABETS

Fon Habets is tuinbouwkundige en doet historisch onderzoek naar parken en groen historisch erfgoed.

Het Vijverpark is een populair wandelgebied waar ouders met kinderen naar toe komen om de eendjes te voeren. Aan de kant van het Lindeplein tref je ook regelmatig vissers aan en hobbyisten met miniatuur motorbootjes. Daarnaast is er een speeltuin en een Calisthenics park: een buitenlucht sportschool waar oefeningen gedaan kunnen worden. Gedurende het jaar is het ook een locatie waar allerlei evenementen worden georganiseerd, zoals de Oktoberfeesten, het Vijverparkfestival en het jaarlijkse vuurwerk. Het Vijverpark maakt deel uit van het 'rijksbeschermd dorpsgezicht Mijnkoloniën'.¹

In dit artikel staat naast de historische ontwikkeling de waardenstelling van het park vanuit historisch perspectief centraal.

Gebiedsbeschrijving

Het Vijverpark met het openluchttheater ligt in het centrum van de gemeente Brunssum in de nabijheid van het gemeentelijk bestuurscentrum. Het wordt begrensd door het recentelijk vernieuwde Lindeplein, de Vijverlaan, de Ir. Op de Kampstraat en de Doorvaartstraat.

Historische ontwikkeling van het Vijverpark

De historische ontwikkeling van het Vijverpark, even ten noorden van de kern Rumpen, begon op 12 oktober 1915.² Op die datum sloten het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Brunssum en de firma Bergerode een overeenkomst tot het uitgraven van gemeentegronden ten behoeve van de bruinkoolexploitatie.³ Na de concessieverlening Brunahilde I en II (148 ha) werden deze gebieden in erfpacht uitgegeven.⁴ Deze akte van erfpacht gaf ook inzicht in het landschap vóór de start van de ontginningen. Dit waren toen voornamelijk heidegronden.

Vollière

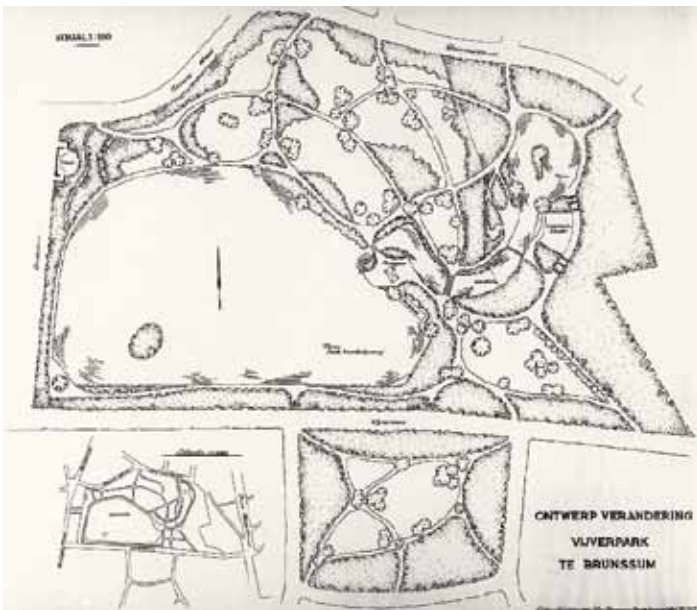
In 1918 werd binnen een half jaar door de firma Bergerode met behulp van 400 arbeiders 406.000 ton bruinkolen gedolven. Medio 1919 was de groeve uitgeput en liep de put vol met water.

In 1925 kocht de gemeente gronden van de firma Bergerode terug en werd de erfpacht beëindigd.⁵ In het proces-verbaal van waardering, als onderlegger bij de koop, werd voor het herinrichten van het vijvergebied beplanting voorgesteld. Daarmee leek de gemeente al met de gedachte te spelen om het gebied een groene bestemming te geven. Concreter werden deze gedachten in 1934. Toen wilde de gemeente rondom de vijver een park aanleggen waarbij er door verschillende organisaties op werd aangedrongen om er een roeivijver van te maken.⁶ Deze roeivijver werd later elders gerealiseerd.

Gemeentearchitect J.J. Drummen⁷ tekende in 1935 een ontwerp, dat uiteindelijk in 1937 binnen het kader van de werkverschaffing door jonge werklozen werd uitgevoerd. Daarnaast, zo is te lezen in

Aanleg vijverpark

Bron: WUR Wageningen, afdeling Special Collections

de Limburger Koerier van 19 december 1936, zou door de aanleg van het park een fraai groenelement aan de stad worden toegevoegd.

Tussen het ontwerp en de realisatie in 1937 zat een periode van ongeveer twee jaar. Dat kwam onder andere door een afwijzing voor financiële steun door de minister van Sociale Zaken in het kader

van een werkgelegenheidsproject. In dit verzoek om steun motiveerde de gemeente eveneens dat deze steungelden zouden bijdragen aan het verbeteren van de volksgezondheid. Daarnaast zouden deze werkzaamheden bijdragen aan het verbeteren van het aanzien van de gemeente. Naast de financiële steun van het Rijk droegen ook de provincie Limburg, de gemeente Brunssum en de Staatsmijnen bij aan het realiseren van het park. In 1950-1951 werd het park uitgebreid en verfraaid met een openluchttheater zoals op een ontwerp van John Bergmans uit Oisterwijk is te zien.⁸ In de vijftiger jaren werd bij de ingang van het schiereiland een volière met zes nachthokken geplaatst voor fazanten en watervogels en kon men met een plezierbootje op de vijver varen. Na de bloeiperiode van culturele activiteiten in diezelfde periode trad een geleidelijk verval in door achterstallig onderhoud.

In de periode 1995-1996 werd het park op voorstel van het Bureau van Heukelom uit Gulpen ingrijpend gereconstrueerd waarbij de plannen zich richtten op het herstellen van de oorspronkelijke ontwerpstructuur.⁹ Om financiële redenen werden alleen de meest noodzakelijke werkzaamheden uitgevoerd. Toegevoegd werd een fietspad en daarnaast werden er maatregelen getroffen voor de verbetering van de sociale veiligheid door het saneren van het verwilderd groen.

Openluchttheater

In 2014 werd op wens van het gemeentebestuur een doorbraak van het Lindeplein naar het Vijverpark gerealiseerd. Hierdoor konden activiteiten die in het Vijverpark plaatsvonden meer betrokken worden bij activiteiten op het Lindeplein en andersom. Voor de aanleg van een parkeerplaats en trap met waterval was het nodig om een klein gedeelte van de vijver te dempen. In historische zin heeft deze ingreep afbreuk gedaan aan het besloten karakter van het Vijverpark. Daarnaast ging door de demping de karakteristieke rechthoekige oeverafroning, die verwees naar het uitgegraven gat voor de bruinkoolwinning, verloren.

Verder werd een gedeelte van de vijver tot achter het bestuurscentrum eveneens gedempt. Hiermee kwam er ruimte voor meer groen aan de achterzijde van het bestuurscentrum.

Culturele functie

In cultureel opzicht heeft het Vijverpark lokaal een belangrijke rol gespeeld. In 1948 vonden er bijvoorbeeld de festiviteiten ter ere van het 50-jarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina plaats. In 1952, in het kader van het halve eeuwfeest van de Staatsmijnen, waren er eveneens activiteiten. Daarna maakte het park deel uit van de Brunssumse Kunstweken en de viering van de Parade der Nationaliteiten.

Het openluchttheater

Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er overal in het land openluchttheaters. Er waren drie groepen van openluchttheaters: Op de eerste plaats theaters die een aanvulling waren op de overdekte theaters; op de tweede plaats theaters die ontstonden om aan de behoefte van plaatselijke amateurs te voldoen om toneel te spelen en muziek te maken en tenslotte theaters (meestal op initiatief van de VVV of gemeente) voor de recreatie van de eigen bevolking of als vakantiebesteding. De openluchttheaters waren op deze manier een laagdrempelig podium voor lichte muziekprogramma's voor opkomende radiosterren zoals bijvoorbeeld Johnny Jordaan.¹⁰ In het zuiden was dit eveneens een podium voor muziekkorpsen en het opvoeren van operettes door amateurgezelschappen.

Waardenstelling van het Vijverpark

Voordat Jan Drummen het ontwerp in 1935 maakte, was er sprake van een plas water zonder enige vorm van een planmatige groenvoorziening. Op oude foto's en op Ansichtkaarten uit Brunssum zien we deze vijver, later met een fontein en een rondlopend pad langs de vijver. Mogelijk was dit een overblijfsel van de werkweg van de bruinkoolgroeve. De vijver werd hiermee hét beeldbepalend element van het park. Later gerealiseerde rustplekken langs

het rondgaand pad gaven structuur aan zichtassen. Het ontwerp van Drummen laat een in landschappelijke stijl aangelegd park met licht glooiende grasvlakten en licht gebogen paden zien. Deze structuur is nog steeds aanwezig. Aan de bestaande bruinkoolvijver, duidelijk herkenbaar als een uitgegraven gat, voegde hij een kleine vijver toe, mogelijk om het landschappelijk karakter van het park te versterken. Rondom het park zien we op zijn tekening bomen als begrenzing. De keuze voor een omzoming met bomen en beplanting, evenals de helling naar het Lindeplein, verbijzondert het park ten opzichte van zijn omgeving en gaf het Vijverpark een besloten karakter. In 1938 beschreef botanicus De Wever welke veelzijdige en bijzondere planten en bomen op de helling werden aangetroffen.¹¹ In het voorjaar zag men er goudklokjes-struiken en rode ribes, bloeiende buddleja struiken en Japanse veelkleurige rozen, in de zomer de goud- en zilverbonte vederesdoorn. Tenslotte beschreef hij de aanwezigheid van laurierwilgen en Perubalsembomen. Het is goed mogelijk dat de drie nu monumentale mammoetbomen (*Sequoiadendron giganteum*) aan de oostzijde van de vijver, in deze periode zijn ingeplant.¹²

Het tweede ontwerp uit 1950, van John Bergmans laat het Vijverpark zien waarbij de padenstructuur uit 1935 gehandhaafd bleef en op enkele punten werd aangepast. Bergmans voegde het openluchttheater als nieuw element toe. Het ontwerp van het openluchttheater voorzag in een tribune met 1500 zitplaatsen, een kunstmatige ruïne en kleedkamers. Met smalle spannende paden geflankeerd door hoge beplantingen en een ruïne-achtig gebouwtje, structureerde hij het podium. Het was een ontwerp dat in die tijd bij openluchttheaters zoals in het Steinerbos, Valkenburg en Amstelveen, heel gebruikelijk was. Het water van de kleine vijver tussen het podium en de tribune is opvallend, aangezien er bij andere openluchttheaters een directe relatie is tussen het toneel en het publiek. Bergmans, bij uitstek een deskundige op het gebied van vaste planten, besteedde veel aandacht aan de beplanting zoals op een tekening met beplantingslijst van de helling bij het Lindeplein te zien is. Samengevat: De oorspronkelijke hoofdstructuur van het park met enkele aanpassingen is goeddeels bewaard gebleven. Het rechte pad langs de vijver, parallel lopend aan de Vijverlaan, is het meest authentieke pad en daarmee het best bewaarde element van de oorspronkelijke hoofdstructuur uit 1935. De latere interventies hebben het park in kwalitatieve zin verbeterd. De vijver is beeldbepalend en de drie mammoetbomen behoren tot de best bewaarde groene elementen.

Brunssum

Het initiatief voor het oprichten van een openluchttheater in Brunssum kwam vanuit het college van burgemeester en wethouders en werd ondersteund door de VVV evenals door plaatselijke culturele verenigingen.¹³ Het doel van dit initiatief was het bevorderen van het culturele leven van voornamelijk mijnwerkers en hun gezinnen, maar het was ook een stimulans om het achtergebleven culturele bewustzijn in de hele Limburgse mijnstreek te bevorderen. John Bergmans kreeg op 1 maart 1950 een driedelige opdracht: het verfraaien van het Vijver- en Edenpark en het tekenen van een openluchttheater. Hierbij behoorden eveneens detailtekeningen van de te realiseren accommodaties, zoals de kleedkamers en toiletten. Het podium voldeed aan de karakteristiek die bij openluchttheaters hoorde: smalle spannende paden door een dichte begroeiing (hoogstwaarschijnlijk *Taxus baccata*) vanuit de kleedkamers naar het podium en een in uit mergelsteen opgetrokken 'ruïne'. Van deze begroeiing en van de ruïne is weinig meer over.

Op 3 juni 1951 werd het openluchttheater feestelijk geopend met toespraken van de initiatiefnemers en een uitvoering van 'Der Waffenschmied', een komische opera van Albert Lortzing. Brunssum en de hele mijnstreek kregen er een mooie ontspanningslocatie bij.

In de periode 1952 tot en met 1958 waren er voor de Brunssumse bevolking en ver daarbuiten voorstellingen van uiteenlopende aard. Speciaal voor het personeel van de staatsmijn Hendrik en Emma waren er per seizoen twee voorstellingen door gerenommeerde gezelschappen, die dan weer werden georganiseerd onder auspiciën van het Fonds voor Sociale Instellingen (FSI).¹⁴

Het openluchttheater in Brunssum genoot zeker in het begin een behoorlijke belangstelling waardoor het theater in 1953-1954 werd verbeterd met kleedlokalen, toiletten en een uitbreiding van het podium. Omstreeks 1960 nam de belangstelling van volwassenen voor een bezoek aan het theater geleidelijk af. De opkomst van de televisie, de bouw van schouwburgen en steeds meer recreatieve activiteiten in de regio, waren van invloed op deze afname. Een van de bijkomende redenen waarom de belangstelling afnam was de slechte akoestiek. Zo gingen vanaf 1958 de volksconcerten naar het Lindeplein. Diverse oplossingen zoals het plaatsen van klankborden werden uitgeprobeerd maar in de akoestiek trad nauwelijks verbetering in. Begin zestiger jaren waren er vooral in de maanden juli en augustus nog kindervoorstellingen met optredens van het Limburgs Jeugdtonel en de shows van Pipo de Clown, die toen in opkomst was.

In financiële zin was het openluchttheater nooit een succes. Het kwam herhaaldelijk voor dat het eindsaldo diep in de rode cijfers stond.

In de jaren 70 raakte het openluchttheater in verval door achterstallig onderhoud en verminderde belangstelling voor culturele activiteiten. Nu mag het openluchttheater zich na renovatie in een hernieuwde belangstelling verheugen. Er zijn weer kindervoorstellingen en andere kleinschalige optredens en voor de regenachtige dagen zal er een overkapping geplaatst worden.

Tot slot

Brunssum heeft met het Vijverpark en openluchttheater een bijzonder park, dat zijn ontstaan te danken heeft aan de bruinkolenwinning in het begin van de twintigste eeuw.

Het is een plek met een eigen cultuurhistorische identiteit. In historische zin is het nauw verbonden met het welzijn van de mijnwerkers en hun families. In parkhistorische zin is het van belang omdat de geschiedenis van de hoofdstructuur: de vijver met paden, nog afleesbaar is.

Noten

Geraadpleegde literatuur

Wever, de, A. *Mijnnummer* (1938), 56-61.
Het Algemeen Dagblad 15 september 1956; Openluchttheaters in Nederland.
C.S. Oldenburger-Ebbers, A.M. Backer en E. Blok (2000) *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur deel Zuid. (Zeeland; Noord Brabant en Limburg)*.
TU Delft (2004) *Geschiedenis Staatsmijnen en Bruinkoolwinning*.
Toelichting bij het besluit van 21 januari 2009 tot aanwijzing van het beschermd dorpsgezicht Mijnkoloniën, Brunssum.
Senden, M. , 'Het Vijverpark', *De Heemkunde Bron*, Heemkundevereniging Brunssum 10 (2006) 34, 13-18.

Kaarten

Grote historische Provinciale atlas 1837-1844. Schaal 1:25.000.
Topografische kaart 62B Heerlen 1965; uitgave Ministerie van Defensie 1968. Schaal 1:25000.
Schetsontwerp J. Drummen; *De Heemkunde Bron*, Heemkundevereniging Brunssum jrg. 10, nr. 34 13-18 (2006).
Vijverpark Brunssum; ontwerpen 1950 en 1951, J. Bergmans; Special Collections WUR – Wageningen.

- 1 Besluit tot het aanwijzen van het beschermd dorpsgezicht 'Mijnkoloniën' d.d. 21 januari 2009.
- 2 Op de kadastrale kaart 1811-1832 vermeld als: 'Op den Broeken'.
- 3 RhH, Gemeentearchief Brunssum; inv. nr. T301, inv.nr. 439. De 'N.V. Bergerode, Maatschappij tot exploitatie van mineralen, gevestigd te Brunssum' was een Nederlandse

maatschappij met Nederlandse, Belgische en Engelse eigenaren.

- 4 De concessieverlening Brunahilde I en II (II is het Vijverpark) werd gegeven bij KB nr. 24 van 23 februari 1917. De Akte van erfpacht passeerde op 28 juni 1918.
- 5 Akte van transport, 29 mei 1925.
- 6 Notulen van de gemeenteraad 4 juni 1934.
- 7 Jan Drummen (1891-1966) was een Nederlands architect. Drummen is onder meer bekend geworden door het ontwerp van de wijk Lauradorp in Ubach over Worms. Jan Drummen kan men, samen met ir. Jan Beersma van Laura & Vereeniging, rekenen tot de belangrijkste vormgevers van het mijnwerkersdorp Lauradorp. Drummen studeerde aan de tekenscholen van Heerlen en Roermond. Van 1918 tot 1920 was hij bouwkundig opzichter van de gemeente Nuth. Van 1920 tot 1942 was hij gemeentearchitect van Brunssum en vervolgens directeur der gemeentewerken. In 1950 vestigde hij zich als zelfstandig architect. Rond 1955 vormde hij samen met ir. J.H.L. Theunissen, evenals Drummen woonachtig in Brunssum, het architectenbureau Drummen-Theunissen.
- 8 John Bergmans, tuinarchitect en plantkundige, werd in 1892 geboren in Antwerpen, maar kwam tijdens de eerste wereldoorlog naar Nederland. Zijn eerste praktijkervaring in het groene vak deed hij op in dienst bij verschillende kwekerijen in de buurt van Haarlem. Later werkte hij voor J.H. Faasen - Hekkens boomkwekerijen in Tegelen. Bij deze firma werd hij hoofd van de afdeling tuinarchitectuur. De tuinen van Bergmans laten zich typeren door het

gebruik van een uitgebreid assortiment aan vaste planten, heesters en rotsplanten waarvoor hij uitgebreide en gedetailleerd uitgewerkte beplantingsplannen opstelde. Na de tweede wereldoorlog was Bergmans tevens supervisor met betrekking tot de groenvoorziening van de Nederlandse Staatsmijnen in Limburg. Enkele bekende Nederlandse tuin-/parkenprojecten zijn onder ander het Steinerbos, het Schutterspark in Brunssum, de openluchttheaters in Brunssum, Oisterwijk en Tegelen en de Botanische tuin in Kerkrade.

- 9 RhH, Gemeentearchief Brunssum T303; inv. nr. 2295-2296.
- 10 *Algemeen Dagblad* 15 september 1956.
- 11 Fredericus Cornelius August de Wever (Nuth, 14 maart 1874 - 21 maart 1947) was een Nederlandse botanicus en huisarts. Als botanicus heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan het onderzoek naar en het in kaart brengen van de Limburgse flora.
- 12 https://www.monumentaltrees.com/nl/nld/limburg/brunssum/108_vijverpark/.
- 13 Besluit Gemeenteraad Brunssum dd. 25 april 1950.
- 14 De Stichting Fonds Sociale Instellingen (FSI) is een bedrijf met een van de belangrijkste taken om werkgelegenheid te bieden aan honderden mindervalide mijnwerkers – en ook niet-mijnwerkers – in speciaal voor dat doel ingerichte werkplaatsen. Denk hierbij aan de schoenmakerijen, de Emma-schoenfabriek (Emma schoenen), mijnhoutzagerijen, betonfabriek etc.

De bevrijding was voor sommigen geen bevrijding

Het lot van collaborateurs, NSB'ers, SS'ers en Rijksduitsers direct na de bevrijding van Hoensbroek en omliggende gemeentes.

PAUL BORGER

Paul Borger, regionaal amateur historicus en bestuurslid van Het Land van Herle.

De Tweede Wereldoorlog kende vele verschrikkingen, veelal opgelegd of uitgevoerd door de Duitse bezettingsmacht. Soms gebeurde dat echter ook door plaatselijke landgenoten die sympathiseerden met de Duitse bezetters. Het mag dan ook niemand verwonderen dat in deze periode haat is gekweekt tegen de Duitse bezetters, maar ook tegen hun Nederlandse sympathisanten, die soms hun eigen landgenoten verraadden om er zelf beter van te worden. Uiteraard woonden er ook vóór de inval van het Duitse leger Duitse gezinnen in Hoensbroek die tijdens de bezetting anti-Duitse gevoelens hadden, de inval openlijk afkeurden, zich ook als zodanig opstelden en zelfs het verzet steunden. Hiervan zijn een aantal gevallen bekend. Hoe het de opgepakte personen in Hoensbroek en omstreken verging is echter nog niet uitgebreid aan de orde gekomen.

De Tweede Wereldoorlog

Nadat de Duitse Wehrmacht op 10 mei 1944 Nederlands grondgebied binnenviel en als militaire bezettingsmacht het leven in Nederland overnam, was dit in Hoensbroek niet anders dan in de rest van Nederland. Vele inwoners van Hoensbroek accepteerden de bezetting gelaten, zij het met tegenzin. Het leven werd bemoeilijkt door allerlei opgelegde verordeningen die minder prettig en soms vervelend waren. Verordeningen die de vrijheid beperkten zoals de avondklok, verduistering, rantsoenering van voedsel en gebruiksvoorwerpen. Maar ook het inleveren van metalen, fietsen, motoren en auto's beperkten het leven en vaak mensen in het uitoefenen van hun beroep. Oproepen om in Duitsland te gaan werken, vaak in de oorlogsindustrie, was een goede reden om onder te duiken. Onbekend is het aantal Hoensbroekenaren dat het de Duitsers moei-

lijk maakte, onderduikers en Joden herbergden en in het verzet hun bijdrage leverden op welke wijze dan ook. Toch waren er mensen in Hoensbroek die meenden met de Duitsers mee te moeten lopen om hun hachje te redden, om er beter van te worden of omdat ze ontevreden waren met het toenmalige Nederlandse regime. Het helpen van de Duitse bezetter was al snel bekend bij de burens, bekenden of familie en het was wachten op het moment van de bevrijding. Dat zou dan ook het moment van afrekening worden.

Inpakken en wegwezen

Nadat duidelijk was geworden dat de Amerikaanse en Britse bevrijdingsmacht al snel naar Limburg zou optrekken en ons zou bevrijden van de bezetter, stonden de NSB'ers en Rijksduitsers voor de keuze: blijven en de straf ondergaan of inpakken en wegwezen naar veiliger oorden. Dat kon in Duitsland zijn maar ook vertrekken naar Nederland ten noorden van de grote rivieren was een optie. Reeds op 17 september 1943 schreef het evacuatiebureau van de Nationaal Socialistische Beweging der Nederlanden aan hun aanhangers, dat men bij een eventuele evacuatie niet meer dan 200 kilo aan persoonlijke spullen zou mogen meenemen. Zij die geëvacueerd zouden worden kregen tijdig te horen waar ze naar toe zouden gaan. Voor het Hoensbroekse evacuatiebureau van de NSB werd een lokale vertegenwoordiger aangesteld.¹

Op 30 december 1944 was een lijst samengesteld met 131 adressen waarvan de bewoners op of omstreeks 12 september 1944 uit Hoensbroek naar elders waren vertrokken. Het betrof 85 Duitse en 46 Nederlandse gezinnen, in totaal 479 personen: 299 met de Duitse en 180 met de Nederlandse nationaliteit.²

Bevrijding Hoensbroek op 18 september 1944

Nadat de Amerikaanse en Britse bevrijdingstroepen van 15 tot 20 september onze regio bevrijd hadden van Duitse weermacht en het weer 'veilig' was op straat, werd er een Ordedienst (OD) samengesteld. Deze bestond uit verzetsstrijders, leden van de Binnenlandse Strijdkrachten en/of burgers die zich betrokken voelden. De OD kwam al snel in actie.

Pierre Cremers (1882-1959) heeft 46 dagen op kasteel Hoensbroek vastgezet en beschrijft zijn ervaringen in een toen bijgehouden dagboek. Daarin vertelde hij hoe de eerste Amerikaanse troepen Hoensbroek bevrijdden en hij in aanraking kwam met leden van de 'Witte Garde', die orde en rust zouden moeten handhaven na het vertrek van de Duitsers. Hij ging ervan uit dat de leden van deze garde fatsoenlijke mensen zouden zijn met een vlekeloos verleden. Er zou een lijst aangelegd zijn van mensen die actief waren voor de NSB of de Duitsers anderszins van dienst geweest zouden zijn. Deze zouden na de bevrijding opgepakt worden. Van een vriend had Pierre Cremers gehoord dat hij [Pierre] ook op die lijst zou staan. Omdat hij zich van geen kwaad bewust was, liet hij de zaken op zijn beloop. Hij was verbaasd en verrast toen de politie in de ochtend van 19 september voor zijn deur stond en hem onschuldig in het kasteel gevangen zette tussen NSB'ers en andere foute Nederlanders. Zijn belevenissen en hoe hij uiteindelijk vrij kwam toen zijn onschuld bewezen was kunt u nalezen in het volledige dagboek op onze website.³

Al tijdens de bezetting was een adreslijst gemaakt van vele Duitsgezinden, NSB'ers en SS'ers. Iedereen die bij NSB-burgemeester Le Haen om welke reden dan ook op het gemeentehuis een afspraak had, werd aangemerkt als verdacht persoon. Zij die bleven en dachten dat het na de bevrijding wel los zou lopen, schatten dit verkeerd in. Veel inwoners van Hoensbroek waren door personen voorkomend op die lijst gekleineerd of zelfs vernederd, opgepakt en nog veel erger. Er kwam een arrestatiegolf op gang die nog lang aanhield.

Klaas Santing hierover: "Op de dag van de bevrijding werden door de Orde Dienst van de verzetsbeweging NSB'ers en Duitsers van huis gehaald. Vrachtwagens reden door de straten en daarmee werden de gearresteerden afgevoerd naar Kasteel Hoensbroek. Dat was voor ons een bijzondere gebeurtenis. Hiervoor gingen wij naar buiten gingen om dat te zien."⁴

Vaak op aanwijzing van burens of buurtbewoners werden al op 18 september 1944 de 'foute' of vermeend 'foute' Nederlanders en Duitsers vaak met hun complete gezin al joelend uit hun huis gehaald

Wegtrekkende Duitse soldaten

Bevrijdingsoptocht in Hoensbroek 1945 met prominent OD-ers bij de praalwagens.

en demonstratief onder wapendreiging door de straten weggevoerd naar Kasteel Hoensbroek en soms eerst naar het politiebureau aan de Nieuwstraat en van daaruit naar het kasteel gebracht. De jongere kinderen werden veelal ondergebracht bij pleeggezinnen zoals bij familie of ze werden onderweg naar het kasteel uit de rij geplukt door ooms, tantes, oma's en opa's.

Een destijds 15-jarige zoon van een NSB'er vertelt hierover het volgende. "18 september 1944. Een dag die een rol bleef spelen in mijn verdere leven. Ook de daarvoor liggende jaren zijn onuitwisbaar. Het waren de oorlogsjaren waarin mijn ouders aan

'Meerzicht'

de verkeerde kant stonden en ze er van overtuigd waren dat het de goede kant was. Een tijd waarin ik op school vaak geslagen werd en uitgescholden. Op de dag van de bevrijding stonden Amerikaanse tanks bij het dennenbos aan de Demstraat en begon de bevrijdingsroes. Een joelende menigte kwam ons straatje in, omsingelde ons huis, brak in, richtte vernielingen aan en bracht ons spitsroeden latend lopend naar het politiebureau in de Nieuwstraat. Van hieruit werden we op een vrachtauto naar Kasteel Hoensbroek gebracht.”⁵

Kasteel Hoensbroek was de plaats waar vanaf de eerste dag van de bevrijding het verzamelpunt was van de opgepakte inwoners van Hoensbroek die lid van de NSB waren of beschuldigd van collaboratie. “Nadat we op het kasteel waren aangekomen werden we op het binnenplein opgewacht door enkele gewapende mannen en moesten we tegen de muur gaan staan. Ik heb als jongen van 15 jaar in de lopen van geweren gekeken, vrezend dat ze ons dood zouden schieten. Na enkele uren was de groep gearresteerd flink groter geworden.”⁶

Onderbrenging arrestanten

Op de dag van de bevrijding van Hoensbroek vorderde het Militair Gezag de bijgebouwen van Kasteel Hoensbroek voor de huisvesting van politieke delinquenten uit het hele gebied tussen Sittard en Vaals. Het slotgebouw van het kasteel was niet beschikbaar voor de onderbrenging van de arrestanten want dit was sinds 24 december 1942 in gebruik

door de Rijksvoogdij-instelling ‘Meerzicht’ waar op dat moment een groot aantal kinderen verbleef. Al diezelfde avond werden de eerste 350 NSB’ers en collaborateurs uit de gehele regio op de begane grond in de bijgebouwen ondergebracht.

De Hoensbroekse arrestanten werden ondergebracht in de economiegebouwen op de bovenste verdieping waarbij de mannen van vrouwen met kinderen werden gescheiden. De mannen vanaf 16 jaar werden ondergebracht in de wat nu de ‘Gehoorzaal’ heet en de vrouwen en een aantal kinderen in de tegenwoordige Foyer. De eerste dagen sliepen ze op de kale vloer met wat stro, later kregen ze ook dekens. Naast NSB’ers en collaborateurs werden ook onschuldige mensen opgepakt. Soms werden deze onschuldigen weken vastgehouden. Ze werden niet alleen streng bewaakt ook werden ze openlijk vijandig en onvriendelijk behandeld. “De dagen die erop volgden zaten vol pesterijen zoals door de mesthoop kruipen van de op het kasteel wonende boer. Uren met de armen omhoog tegen een muur staan. Het eten dat we kregen bestond enkel uit bonensoep en een snee brood per dag, waar wel eens haren en spijkers inzaten.”⁷ Volgens een andere ooggetuige werd er met het eten geknoeid door er bijvoorbeeld peuken van een sigaret in te gooien en te spugen in de soep.

De laatste week van september kwamen elke dag auto’s aan met NSB’ers en collaborateurs uit hele regio. Eind oktober 1944 zaten er van de 501 gevangenen nog 129 mannen en jongens van Hoensbroek vast op het kasteel.

Geestelijke verzorging

De pastoor van Hoensbroek, G.J.H. Lenders, kwam na een dag of vijf de situatie op het kasteel eens opnemen. Waarschijnlijk vond hij dat het geestelijke en zielzorgelijk werk een taak zou kunnen zijn voor de paters Montfortanen in Lotbroek. Een paar dagen later verscheen, zoals verschillende ooggetuigen aangaven, de pater Montfortaan (Kees) Heiligers en later pater Ten Dijk. Zij waren de aangewezen personen om de mis te komen lezen, de biecht af te nemen en het leed van de gedetineerden aan te horen. Ook enige karmelieten uit Merkelbeek deden hun werk in de diverse kampen, waaronder in Hoensbroek. Met name van pater Willehad Kocks is dat bekend omdat deze daarover enige geschriften heeft nagelaten. Ook zij lazen de mis, namen de biecht af en daarbij probeerden zij ook nog huwelijken in goede banen te leiden. Zij zetten zich ook in voor individuele personen.⁸

Gedetineerden aan het werk

Omdat de gevangenen goedkope arbeidskrachten waren, werden er werkploegen samengesteld. Het werk was in principe 'vrijwillig'. Ze moesten de kasteelgrachten uitdiepen, modder van de openbare weg opruimen of een terrein achter het kasteel met de schop 20 cm ophogen en ompspitten. Op hoeve Terlinden moest er gedorst worden, in Treebeek, Retersbeek en Etzenrade moesten de aardappelen en bij hoeve Terlinden in Hoensbroek en in Retersbeek de bieten gerooid worden. De mensen gingen graag mee de boer op om te werken. Meestal werd dan 's middags warm eten verstrekt.

Na verloop van tijd waren niet meer alle Hoensbroekse politieke gevangenen op Kasteel Hoensbroek. Ze waren elders ondergebracht of vrijgelaten.

Later werden de zwaardere gevallen tewerkgesteld bij het Staatsmijnbedrijf. Ook het egaliseren van een voetbalterrein voor de voetbalclub Steenbergse Boys aan de Zandbergseweg werd door gedetineerden uitgevoerd. Nu dient dit terrein als parkeerplaats van Adelante (de voormalige Lucasklinieken).⁹

Op zondag marcheerde de colonne gevangenen door de Hoensbroekse Kouvenderstraat naar de Staatsmijn Emma om daar te douchen. Alle standen waren vertegenwoordigd. Zo liep er een dokter rond in een pelsjas. Soms mochten mannen, vooral zij die bang waren voor vuile handjes, gaan schoufelen. Een heer deed daar zijn glacé handschoenen voor aan. Ook de mestvaalt bij de boerderij van het kasteel werd opgeruimd en in orde gebracht.

De bewakers

De bewakers op kasteel Hoensbroek waren geen professionals op dit gebied met een specifieke opleiding. De NSB'ers en collaborateurs werden in eerste instantie bewaakt door gewapende burgers die zich vrijwillig aangemeld hadden. Zij droegen volgens getuigen witte banden rond hun bovenarm. Ook OD'ers, lokale verzetsmensen en leden van de Binnenlandse Strijdkrachten werden voor bewakingsdoeleinden ingezet. Na een week of vier werd de bewaking enkel nog door OD'ers gedaan.

“Doordat mijn vader lid was van het verzet werd hij direct ingedeeld bij de Orde Dienst, die vanaf dat moment onder het zogeheten 'Militair Gezag' ressorteerde. Hij moest de gevangenen genomen mensen in het Kasteel Hoensbroek of de Nutsschool in Treebeek bewaken en kreeg op 45-jarige leeftijd voor het eerst in zijn leven een geweer in handen gedrukt.”¹⁰ Omdat er 24 uur per dag bewaking nodig was, moesten de bewakers en de commandant natuurlijk ook een onderkomen hebben. Zij verbleven de eerste tijd in het gebouw dat rechts aansluit bij de eerste toegangspoort van het kasteel. Nu vinden we daar het restaurant 'De blauwe dame'.¹¹

Ondervraging

Het Militair Gezag maakte bij monde van de Ordedienst bekend dat er onderzoekcommissies werden ingesteld die zouden beoordelen of er termen aanwezig waren om de gevangenen in arrest te houden. Deze commissies zetelden in Heerlen, Hoensbroek, Brunssum, Eygelshoven, Kerkrade en Vaals en ressorteerden onder de plaatselijke commandant. Iedere commandant moest zorgen voor te goeder trouw bekend staande personen die geschikt en genegen waren om in de commissie zitting te nemen waaronder bij voorkeur minstens één jurist.¹²

De opgepakte Hoensbroekse verdachten werden om de beurt vanuit het kasteel naar de Oude Kapelanie aan de Juliana Bernhardlaan gebracht en daar verhoord onder andere door een commissie, waar ook kapelaan Otten deel van uitmaakte. Zij werden ondervraagd om te bepalen of ze schuldig waren aan collaboratie of andere strafbare feiten en zo ja, in welke mate.

Tijdens de ondervraging kwam ook de rol van medegevangenen aan de orde.

Het is ook in Hoensbroek voorgekomen dat er onschuldige gezinnen opgepakt werden uit wraak na een aangifte door een buurman of zelfs hun eigen familie. Hun huisraad werd gelukkig grotendeels gered. Diegenen die schuldig waren wisten precies wie er in Hoensbroek ook medeschuldig waren. Men kende elkaar en vaak beschuldigden ze elkaar over en weer. Ze wisten natuurlijk ook wie onschul-

dig was en het was voor de betrokkene dan ook een grote opluchting als ze zo vrijgepleit werden en weer naar huis terug konden keren.¹³

Amerikaans geschut

Omdat Aken dichtbij lag en de oorlog daar nog volop woedde, besloot het Amerikaanse leger om bij het kasteel zwaar geschut op te stellen. Dat maakte zo'n enorme herrie dat de gedetineerden flink in paniek raakten want zij dachten dat de bijgebouwen konden instorten. Zij schreeuwden oorverdovend en tierden omdat ze naar de beschutte kelders wilden. Door te dreigen met vuurwapens en handgranaten werden ze in bedwang gehouden. Later is het geschut verplaatst en opgesteld bij Weustenrade.¹⁴

Prins Bernard

“In het kasteel te Hoensbroek zit een flink aantal NSB'ers opgesloten. Ze zitten daar en wachten op hun onderzoek dat zal leiden tot berechting. Intussen schijnen die paar dagen van opsluiting daar de lieden al tot bekering hebben gebracht. Tenminste..., ze hebben aan Prins Bernhard een brief geschreven waarin ze zeggen, dat ze misleid zijn, dat ze erg graag aan de wederopbouw van Nederland willen meewerken en of hij zijn invloed zou willen aanwenden om hen daartoe vrij te krijgen! Ze praten al over 'opbouw'. Voorlopig hebben we nog handen vol werk aan de chaos der vernieling die hun 'Germaanse vrienden' hier hebben achtergelaten. Het zou ons inziens niet slecht zijn om deze luitjes in afwachting van hun berechting daarbij aan het werk te zetten. Dan wordt hun tijd die ze nu besteden aan het schrijven van dergelijke verzoeken, in elk geval beter besteed”.¹⁵

Wasgoed

Omdat je niet maandenlang met dezelfde kleding kunt rondlopen maakte de kampcommandant van kasteel Hoensbroek via het Limburgsch Dagblad bekend dat het schone wasgoed voor de gevangenen gebracht moet worden op donderdag tussen 2 en 3 uur 's middags en dat de vuile was vrijdags tussen 2 en 3 uur 's middags opgehaald kan worden.¹⁶

Bijzondere Rechtspraak

Reeds in 1943 nam de Nederlandse regering in Londen een aantal besluiten over wat er na de oorlog met politieke dissidenten en collaborateurs zou moeten gebeuren.

Besluiten over Buitengewoon Strafrecht, Bijzondere Gerechtshoven en Buitengewone Rechtspleging da-

teren van 22 december 1943 en in september 1944 kwam daar het Tribunaalbesluit bij dat ingesteld werd om Nederlanders die zich hadden misdragen te onderwerpen aan o.a. internering, ontzetting uit burgerrechten en verbeurdverklaringen.¹⁷

Nadat in Hoensbroek de beschuldigen door een regionaal tribunaal ondervraagd waren, besliste de president van het tribunaal over de hoogte van de straf. Deze varieerde van huisarrest tot in een enkel geval een aantal jaren gevangenisstraf. Veel van de arrestanten werden licht gestraft en moesten hun periode uitzitten in een regionale strafinrichting of kregen huisarrest met een wekelijkse meldplicht. In Nederland waren zo'n 130 provisorische tijdelijke kampen voor 120.000 tot 175.000 personen.¹⁸

Regionale strafinrichtingen in Treebeek

Omdat kasteel Hoensbroek al snel te klein werd om zoveel gedetineerden op te vangen, werd in de regio gekeken naar gebouwen die goed bewaakt konden worden.

Uiteraard waren er niet alleen veroordelingen in Hoensbroek, die waren er in geheel Zuid-Limburg. Om dit te centraliseren voor de hele regio werden buiten Kasteel Hoensbroek al binnen een aantal dagen na de bevrijding in Treebeek twee scholen gevorderd die goed te beveiligen waren. Het ging om de Nutsschool en de St. Franciscusschool in Treebeek die tijdelijk omgevormd werden tot Regionale bewaarinrichting. De Nutsschool gelegen aan de Akerstraat-Noord, was bestemd voor vrouwen en kinderen en de St. Franciscusschool aan de Wij-enweg voor mannen en oudere jongens.

“Op een dag moesten de jeugdige gevangenen naar de St. Franciscusschool in Treebeek en werden ze in een klaslokaal ondergebracht. Het klaslokaal lag vlakbij een keuken van de Amerikaanse soldaten en het was dan ook een marteling als je de soldaten etend buiten zag zitten en ze de restanten in een afvalton zag gooien. Uiteindelijk moesten we de school weer verlaten om naar een andere school, in Heerlen, te gaan. Dit bleek een vergissing te zijn en we moesten weer naar kasteel Hoensbroek. Daar was in de tussentijd niets veranderd en het hongerlijden ging door: een snee brood per dag en af en toe resten beschimmeld warm maar meestal koud eten afkomstig van een of andere gaarkeuken. Half december werd ik kaalgeschoren en vrijgelaten maar ik moest me wel ieder woensdagmiddag melden. Het uitschelden ging door, maar gelukkig waren er uiteindelijk toch mensen die menselijk waren, zodat ook ik langzaam ook een bevrijd gevoel kreeg.”¹⁹

Uit heel Zuid-Limburg werden arrestanten naar Kasteel Hoensbroek, de Nuts- en de St. Franciscus-

school gebracht, maar er was ook één persoon uit Den Haag bij. In totaal ging het om 600 licht gestrafte mannen en vrouwen en een tiental kinderen. De aantallen werden geïnventariseerd tot en met 23 oktober 1944. Hier werden zij als gedetineerden bewaakt, behandeld en verhoord. Zij werden elke dag gelucht en dan liepen ze achter elkaar rondjes op de speelplaats.

Er waren mannen en vrouwen die al snel (na veertien dagen) uit gevangenschap ontslagen werden omdat ze of niets gedaan hadden of omdat hun 'misdaad' te gering was om ze nog langer vast te houden.

Lijsten met gearresteerde personen

Het was noodzakelijk dat de burgemeesters met juistheid wisten welke mensen er volgens de 'Algemene Lastgeving' waren of werden gearresteerd en wie eventueel weer in vrijheid waren of werden gesteld.

Op 13 oktober 1944 vroeg de burgemeester van Hoensbroek aan de plaatselijk commandant van de OD in Hoensbroek een lijst op van de in Hoensbroek woonachtige personen die gearresteerd waren en personen die weer vrijgelaten waren.

Op 24 oktober ontving de burgemeester de lijsten, bijgewerkt tot 24 oktober 1944, van de commandant T. Reuls van de OD 4 Hoensbroek, Treebeek en Amstenrade. Op deze lijsten stonden 255 namen van personen in de leeftijd van 5 tot 74 jaar die in Hoensbroek woonachtig waren, met geboortedatum en de adressen van alle gearresteerde en vrijgelaten mannen, vrouwen en kinderen.

Tussen 28 september en 7 oktober 1944 waren op Kasteel Hoensbroek 16 mannen vrijgelaten, op de Nutsschool 25 vrouwen en op de St. Franciscus-scholen 27 mannen, allen uit Hoensbroek.

Dat betekende dat er vanaf 18 september tot en met 23 oktober 1944 in totaal 323 mannen, vrouwen en kinderen uit Hoensbroek waren opgepakt en opgesloten.²⁰ De burgemeester zorgde ervoor dat onterecht meegenomen goederen van Duitsers en collaborateurs na hun invrijheidstelling werden gecompenseerd.²¹

Rijksduitsers

Volgens de Geallieerde Civil Affairs Mission was het de bedoeling dat personen van Duitse afkomst alleen dan in hechtenis werden genomen als overeenkomstig de 'Algemene Lastgeving' tegen hen redelijke verdenkingen bestonden.

De burgemeesters werden opgeroepen om er zoveel mogelijk er voor te zorgen dat kredieten, die Duitsers en leden van de NSB'ers op banken hadden staan, werden geblokkeerd. Voor bedrijven van Duitsers en NSB'ers die in de gemeente waren ge-

vestigd diende de burgemeester zorg te dragen voor de aanstelling van beheerders over die bedrijven.

Precies 48 gezinnen, in totaal 191 personen met de Duitse nationaliteit waren *niet* naar elders vertrokken. Van deze zogenoemde Rijksduitsers waren een aantal in eerste instantie opgepakt en vrij snel weer vrijgelaten toen bleek dat ze onschuldig waren. Op 9 januari 1945 werd een circulaire afkomstig van het Militair Gezag verspreid in de Mijnstreek. De gemeente werd vanwege de veiligheid van het land en om een beter toezicht te krijgen op de niet geïnterneerde Rijksduitsers verplicht om de nog verspreid wonende Rijksduitsers bijeen te brengen in een zo beperkt mogelijk aantal woonegelegenheden. Voor Hoensbroek gold dit gelukkig slechts voor een klein aantal personen. Voor drie volwassenen en elf gezinnen betekende dit dat ze verplicht werden om dicht bij elkaar te gaan wonen. Ook werden Duitse gezinnen verplicht om 21 kinderen van gedetineerde Duitsers in hun huis op te nemen. De vrijgekomen woonruimte kon dan ter beschikking komen van de Nederlandse bevolking. In de Mijnstreek zou dit gaan om ongeveer 1500 woningen. Dit alles volgens de Militaire Commissaris voor de Mijnstreek majoor mr. van Hövell.²²

Ontruiming van woningen en verhuring aan oorlogsslachtoffers

Nadat NSB'ers en Rijksduitsers gevlucht waren en NSB'ers of vermeende NSB'ers en collaborateurs waren gearresteerd en afgevoerd, werden hun woningen, maar ook gebouwen van Duitse instanties zoals het Lomahuis/Mutterschule en het Deutsches Haus leeggeroofd/ontruimd en vaak ook vernield. OD'ers waren daar ook bij betrokken, maar vaak waren het buurtgenoten die alles wat waarde had ontvreemdden en datgene meenamen wat van hun gading was. Al snel begreep de gemeente dat dit zo niet kon en via een bekendmaking werden zij die spullen hadden meegenomen, opgeroepen om deze in te leveren. De gestolen goederen uit zowel de woningen van NSB'ers en Duitsers, alsook uit de Duitse dienstgebouwen werden beschouwd als oorlogsbuit. De gestolen goederen konden vrijwillig ingeleverd worden op 23 september in de gymnasietiekzaal van de ULO aan de Nieuwstraat 47. Alle goederen moesten voorzien zijn van een label met de naam van de vroegere eigenaar en van diegene die ze ingeleverd had. De officier van het Arrondissement Maastricht garandeerde straffeloosheid als zij de spullen inleverden. Niet inlevering zou zwaar gestraft worden. Het resultaat mocht er wezen want maar liefst 24 personen gaven hieraan gehoor. De teruggebrachte goederen betrof soms een volledige inboedel compleet met bedden, tafels, stoelen, kast-

jes, strijkplank, cactusplant en nog heel veel meer.²³ Ook de gemeente Hoensbroek ontruimde woningen. Hiervan werd de gehele inboedel genoteerd op lijsten en opgeslagen in het magazijn van N.V. Velo Wasmaschine Maatschappij, filiaal Heisterberg 58 en in de zaal van café Van de Wall, Kouvenderstraat 49 Hoensbroek.²⁴

Nadat er vanwege oorlogshandelingen vanuit Kerk-rade vele inwoners werden geëvacueerd naar andere gemeentes, waaronder Hoensbroek, namen dezen hun intrek in onder andere de ontruimde woningen en in het leeggeroofde Lomahuis. De woningen en het Lomahuis werden ingericht met meubels en andere goederen uit de opslag van de gemeente Hoensbroek. Het beheer van de magazijnen met de in beslag genomen goederen werd al snel door het Militaire Gezag opgeëist. Dat schakelde voor de uitvoering van uitgifte van de goederen mevrouw Sauter van de U.V.V., de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers, aan Akerstraat Noord 59 in.

Een achttal woningen inclusief inventaris dat door de bewoners was verlaten, werd door de gemeente Hoensbroek begin oktober gevorderd en verhuurd aan oorlogsslachtoffers.²⁵

NSB-burgemeester Le Haen van Hoensbroek

Natuurlijk zag ook de NSB-burgemeester Le Haen van Hoensbroek de geallieerde troepen aankomen en wist wat er ging gebeuren. Daarom eigende hij zich op 5 september 1944 een DKW motorrijwiel van de Luchtbeschermingsdienst toe en vluchtte hiermee. Uiteindelijk werd hij gepakt, gearresteerd en geïnterneerd in het kamp Kasteel Hoensbroek. Op 18 december 1944 tekende hij voor ontslag als burgemeester van Hoensbroek in het bijzijn van hoofdbewaarder H.P.M. Mulken van Bewarings- en Verblijfkampen in Hoensbroek. Hij heeft nog geruime tijd op het kasteel vastgezet en is in 1947 vanwege zijn gedrag tijdens de bezetting, na een eis van twaalf jaar, veroordeeld tot 4 jaar gevangenisstraf door het Bijzonder Gerechtshof te Roermond.²⁶ Na zijn vrijlating heeft hij zijn oude beroep van caféhouder weer opgenomen in de Laurastraat 75 te Eygelshoven.²⁷ Op 2 september 1966 overleed hij in Eygelshoven.²⁸

Doorgangskamp

In de tweede helft van 1945 was de tweede binnenplaats van kasteel Hoensbroek veranderd in een zwaar doorgangskamp. De meeste NSB'ers waren verplaatst naar Vught of mochten naar huis. Voor hen in de plaats kwamen SS'ers met onder hen een aantal 'zwarte jongens'.

Eind 1945 was het aantal gevangenen gestegen tot wel 800, waar nog eens honderd geïnterneerde Duitsers bij kwamen. Om een scheiding te maken tussen de Rijksvoogdij-instelling en de gevangenen waren op de binnenplaats palen met gaas en prikkeldraad aangebracht. Ook langs de grachten lagen rollen prikkeldraad om overzwemmen te voorkomen. Midden op de binnenplaats stond een wachthuisje van waaruit naar alle kanten met een mitrailleur geschoten kon worden.

De woning van de huismeester van het kasteel, de heer Germanus, in het tweede poortgebouw werd de woning van de commandant en de keuken voor het kamp. In het gebouw rechts van de eerste poort waren het bureau en de wachtlokalen van de bewakingsdienst. De kampaalmoezenier pater L. Vollerling correspondeerde in 1946 met de gemeente over de beschikbaarstelling van een radiotoestel voor de wacht. De soldaten die verantwoordelijk waren voor de bewaking van het bewakingskamp waren ingekwartierd in de H. Hartschool vlakbij het kasteel. Op 17 februari 1947 werden 's avonds om 20.00 uur twee SS'ers door de bewaking van het kamp doodgeschoten bij een vlucht poging. In de loop van 1947 is het kamp opgeheven.

Op 22 november 1948 waren in de strafgestichten en kampen in de Mijnstreek nog in totaal 1605 politieke delinquenten ondergebracht. Daarvan waren er 1335 ondergronds in de mijnen werkzaam. Directeur van de strafgestichten in de Mijnstreek was de heer C.A. Arnoldus die in 1949 hiervoor tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau benoemd werd.²⁹

Gemeente Hoensbroek

De gemeente Hoensbroek was erg accuraat bij het declareren van kosten. De kosten van het leeghalen van de woningen werden op 5 februari 1946 netjes gedeclareerd bij het de Staat der Nederlanden (Militair Gezag) volgens circulaire no. 9431 van het Ministerie van Binnenlandse zaken van 31 december 1945. Het waren de gemaakte kosten in verband met het opbergen, de opslag, verzorging, en dergelijke van roerende goederen van vijanden en landverraders. Het totale bedrag van fl. 4.521,64 was uitgegeven voor arbeidslonen voor inventarisatie, opbergen, 1 politiebeambte, 1 gemeenteopzichter, 1 hoofdambtenaar, vrachtkosten en motorbenzol (benzine). Op 6 mei is dit bedrag inderdaad door het Nederlandse beheersinstituut via de bank overgemaakt. N.V. Velo Wasmaschine Maatschappij declareerde op 5 november 1945, voor het verhuuren van hun magazijn van 1 oktober 1944 tot 31 oktober 1945 voor de opslag van meubelen, en dergelijke van gevluchte Duitsers en NSB'ers, een

bedrag van 260 gulden. Caféhouder Van de Wall declareerde op 15 februari 1945 bij de gemeente Hoensbroek de huur van de danszaal voor 131 dagen van 17 oktober 1944 tot 24 februari 1945 á 2,50 per dag. Tevens een bedrag van 125 gulden aan reparatiekosten van de dansvloer die door de zware fornuizen verzakt was.³⁰

Nederland

Direct nadat regio's en tenslotte geheel Nederland bevrijd was, werden in totaal 320.000 'foute' Nederlanders opgepakt. Hiervan werden er 154.000 vervolgd en 59.000 veroordeeld. Verder werden er 154 doodstraffen uitgesproken en 42 executies uitgevoerd.³¹

Naschrift

Dit verhaal is geschreven om de soms onmenselijke wijze waarop mensen met elkaar zijn omgegaan te laten zien. Dit had nooit mogen gebeuren. Heel wat mensen die al dan niet schuldig waren en opgepakt werden en die daarna soms maanden opgesloten werden in Kasteel Hoensbroek, zijn daar geestelijk niet ongeschonden uitgekomen. Ook de onterecht opgepakte mensen werden nog lang nagewezen. Omdat vader NSB-sympathieën had of pro-Duits was, werd het hele gezin zwaar gestraft en niet alleen door de opsluiting. Ook vele jaren daarna werden vrouwen en kinderen op straat nog nageroepen. Volgens getuigen was Kasteel Hoensbroek een van de ergste plekken voor gedetineerden.

Noten

Bronnenmateriaal

Voor dit verhaal is gebruik gemaakt van de inhoud van onderstaande archieven: Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inventaris nummers 115, 140, 371 en 1398 plus de in de noten genoemde nummers. Meerdere documenten hieruit over het bovenstaande zijn nog niet openbaar zodat het noemen van namen nog niet is toegestaan. Veel kinderen en kleinkinderen van collaborateurs en NSB'ers wonen nog steeds in Hoensbroek, het is daarom niet gepast om namen te noemen in dit verhaal. Het verhaal spreekt voor zichzelf. Een destijds 15-jarige zoon van een NSB-gezin kampte jarenlang met problemen als gevolg van wat hij had meegemaakt op Kasteel Hoensbroek. Hij uitte zich daarover naar mij en ik vroeg hem om het van zich af te schrijven. Dit heeft hij gedaan en hij heeft dit korte verslag aan mij gegeven om het te zijner tijd te gebruiken in een publicatie met het verzoek zijn naam niet te noemen. Met grote dank en veel respect heb ik dit gedaan. Van Klaas Santing heb ik een verhaal gekregen over zijn ervaringen in de oorlog op de Steenberg. Hierbij heb ik alleen die passages gebruikt die pasten in dit verhaal. Mijn dank hiervoor. Van Antoine Jacobs heb ik informatie ontvangen over de orde van de Karmelieten waarvan ik dankbaar gebruik heb gemaakt.

- 1 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 1134.
- 2 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 647.
- 3 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 168.

Hoensbroek is uitgebreid en persoonlijk maar geeft een boeiend verslag van de gevangenschap op het kasteel. Diverse passages zouden deze bijdrage verder kunnen inkleuren maar zijn niet geplaatst, omdat het artikel dan te omvangrijk zou worden. Het verslag werd door zijn kleinzoon Pierre Heijboer ter beschikking gesteld. Deze heeft een gedeelte hiervan opgenomen in zijn publicatie *Verslag uit de hemel* dat op internet staat als printversie. De uitgebreide versie is als pdf te downloaden bij de vermelding van dit artikel in de inhoudsopgave van dit nummer op www.landvanherle.nl (o.a. bij bestellen). Pierre Heijboer was journalist van de Volkskrant. Hij overleed in 2014.

- 4 Uit een verslag van Klaas Santing, toen 11 jaar oud. Hij woonde in de Corneliusstraat 19 in Hoensbroek.
- 5 Uit een verslag van de destijds 15-jarige zoon uit een NSB-gezin, de naam is bekend bij auteur.
- 6 Uit een verslag van de destijds 15-jarige zoon uit een NSB-gezin.
- 7 Uit een verslag van de destijds 15-jarige zoon uit een NSB-gezin.
- 8 Antoine Jacobs, *Kroniek van de Karmel in Nederland* [Hilversum 2017].
- 9 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 1248.
- 10 Uit het ooggetuigenverslag van Klaas Santing.
- 11 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 1401.
- 12 *Limburgsch Dagblad*, 22 september 1944, Maatregelen van de Orde Dienst
- 13 Uit een verslag van de destijds 15-jarige zoon

uit een NSB-gezin.

- 14 H. Heltzel, *Bevrijding Oostelijke Mijnstreek: het Amerikaanse leger aan het werk rondom de bevrijding van Hoensbroek en omstreken*, Historische reeks Parkstad 3 [Heerlen 2004].
- 15 *Dagblad De Waarheid*, 11 oktober 1944.
- 16 *Limburgsch Dagblad*, 10 november 1944.
- 17 <https://historiek.net/bijzondere-rechtspleging-1944-1952/63624/>
- 18 <https://historiek.net/bijzondere-rechtspleging-1944-1952/63624/>
- 19 Uit een verslag van de destijds 15-jarige zoon uit een NSB-gezin.
- 20 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 1401.
- 21 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 168.
- 22 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 627.
- 23 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 168.
- 24 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 161.
- 25 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 162.
- 26 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 370, 372 en 935.
- 27 Gemeentelijk Archief Kerkrade, Archief Eygelshoven 1938-1981 inv.nr. 682.
- 28 Rijkshoofdstad Heerlen, Eygelshoven, bidprentjes 1850-heden inv.nr. 2682.
- 29 *Algemeen Handelsblad*, 11-08-1949.
- 30 Rijkshoofdstad Heerlen, 062 Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 168.
- 31 Magazine van KBO-PCOB oktober 2019, 74.

Het weggeld van Heerlen

FRANS GERARDS

Dr. Frans M. Gerards is lid van de redactie van *MijnStreek* en bestudeert aspecten van de geschiedenis van de regio.

Een paard en wagen met twee wielen, hier met Sjef Spiertz uit Ubach over Worms en zijn paard Bello in de nabijheid van de Schandelermolens. Anderhalve eeuw eerder had hij in de stad een stuiver tol moeten betalen. Foto: Collectie Rijkzucht

In 1926 werd in Nederland de Motorrijtuigenbelasting, ook wel de Wegenbelasting genoemd, ingevoerd. De hoogte van de belasting is onder meer afhankelijk van het type voertuig, het brandstoftype en het gewicht van het voertuig. Een hiermee vergelijkbare belasting, het 'weggeld' genoemd, werd in de achttiende eeuw geheven in het Staatse Land van Valkenburg, waartoe toen ook Heerlen behoorde. De regels voor de heffing van dat weggeld werden opgesteld door de in Den Haag zetelende Raad van State. De locaties waar het weggeld werd geheven werden door de Raad van State voor de duur van twee jaar verpacht aan de meest biedende. Met andere woorden, het weggeld werd geheven door een pachter. In deze bijdrage besteden we aandacht aan de plaatsten waar dat weggeld in Heerlen werd geheven, de hoogte van het te betalen weggeld en de regels waaraan de heffing onderhevig was.¹

Locaties

In het Land van Valkenburg werd het weggeld geheven op in totaal tien locaties waarvan er twee in Heerlen waren gelegen. De eerste locatie in Heerlen lag 'op het eijnde van 't doodleger'. Met het 'Doodleger' werd volgens Janssen het voorste gedeelte van de Valkenburgerweg aangeduid.² Volgens Jamar was het Doodleger gelegen aan het begin van de

Valkenburgerweg ter hoogte van het begin van de Geleenstraat.³

In de door ons geraadpleegde archiefbron [zie noot 1] werd de locatie waar het weggeld werd geheven echter vermeld als 'op het eijnde van 't doodleger'. Dit doet vermoeden dat Doodleger toen de benaming is geweest voor de hele Valkenburgerweg. Dit standpunt vond steun bij Lindelauf: volgens hem was Doodleger de benaming voor de hele Valkenburgerweg.⁴

Op het einde van het Doodleger kwam men toentertijd Heerlen binnen.⁵ Precies op dat punt moest dan het weggeld worden betaald. Met Heerlen bedoelde men toen de kom van Heerlen, buiten de kom was geen sprake meer van Heerlen. De gebieden buiten de kom werden met aparte benamingen aangeduid al behoorden ze bestuurlijk wel tot de hoofdschenpenbank van Heerlen.

De tweede locatie lag op de 'Veestraat aan het ander eynde van Heerlen'. Dat moet dan een straat in de directe nabijheid van de Veemarkt zijn geweest, het huidige Wilhelminaplein. Bij de Veestraat moest iedereen betalen die uit de Gasthuisstraat, de 'Evengatse' [Klompstraat] of de 'Schram' [Willemstraat] kwam. En die Veestraat was dan het andere einde van Heerlen. Met andere woorden, de kom van Heerlen bevond zich toen tussen het einde van het Doodleger en de Veestraat.⁶

Het begin van de Valkenburgerweg rond 1910. Links aan het begin moet het huis van de tolheffer gelegen hebben. Foto: Collectie Rijkzucht Heerlen

In Heerlen hoefde dat weggeld overigens maar op één enkele plaats te worden betaald. Had men weggeld betaald bij het passeren van het Doodleger dan hoefde men bij het passeren van de Veestraat niet nog een tweede keer te betalen en omgekeerd. Buiten de schepenbank van Heerlen werd het weggeld onder andere geheven 'op de Steyn bij Terveurt' en bij de 'Hertogs Eyck'. Bij Terveurt, behorende tot de hoofdschepenbank Klimmen, werd het weggeld geheven onder aan de huidige Barrier, de opgaande weg naar Klimmen, en dan 'op de Steyn' dat wil zeggen daar waar de huidige Steinweg de Barrier kruiste. De Hertogseik was gelegen in de nabijheid van de voormalige grensovergang de Locht bij Spekholzerheide.

De hoogte van het te betalen weggeld

De hoogte van het te betalen weggeld was op alle locaties in het Land van Valkenburg gelijk en staat vermeld in de tabellen 1 en 2.

Tabel 1 heeft betrekking op een kar bespannen met een of meerdere paarden, tabel 2 op een wagen of rijtuig met een disselboom en bespannen met twee of meer paarden.

Tabel 1

Een kar bespannen met een of meer paarden

Een paard	1 stuiver
Twee paarden	6 oorden
Drie paarden	2 stuivers
Vier paarden	3 stuivers
Vijf paarden	4 stuivers
Zes paarden	5 stuivers

Een oord was de benaming voor $\frac{1}{4}$ stuiver. Deze munt werd aanvankelijk in zilver, maar vanaf ca. 1575 in koper geslagen.

Tabel 2

Wagen of rijtuig met disselboom en bespannen met twee of meer paarden

Twee paarden	1 stuiver
Drie paarden	6 oorden
Vier paarden	2 stuivers
Zes paarden	3 stuivers

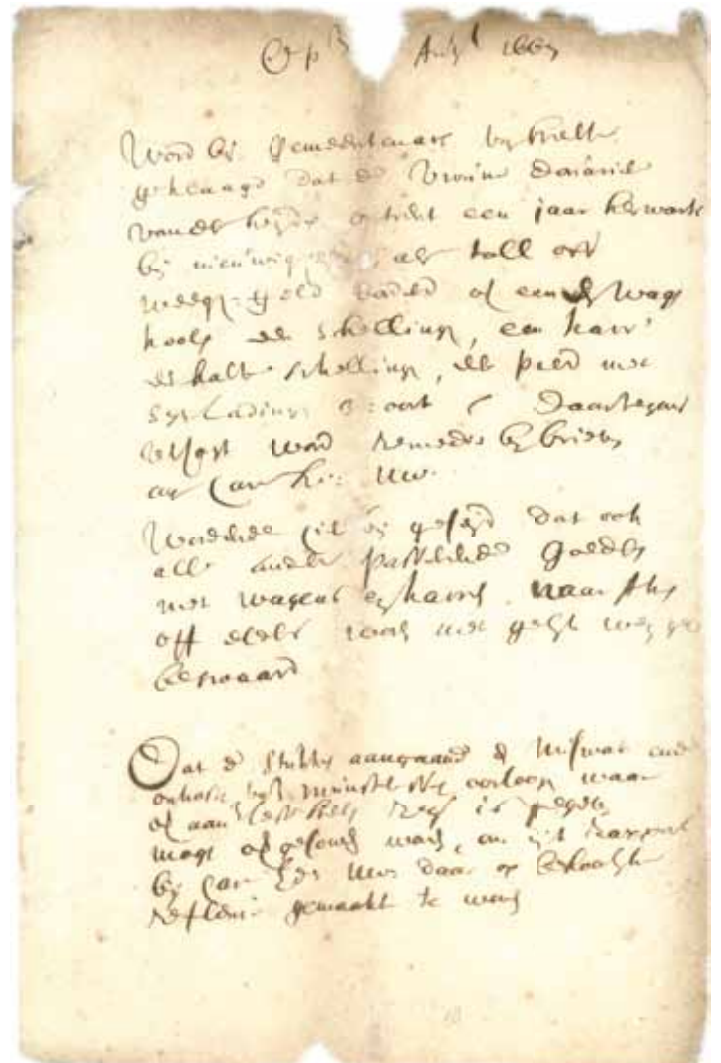

Aan het begin van de Geleenstraat bij het huidige Pancratiusplein stond nog tot ca. 1900 het 'barrierhuuske', het tolhuisje voor de weg naar Aken.
Foto: Collectie Rijkheyt Heerlen

Vergelijkt men tabel 1 en 2 met elkaar dan blijkt dat voor een kar met paarden méér moest worden betaald dan voor een wagen of rijtuig met disselboom en een gelijk aantal paarden. Voor een kar met zes paarden betaalde men bijvoorbeeld vijf stuivers aan weggeld, voor een wagen of rijtuig met disselboom en zes paarden slecht drie stuivers. Waarschijnlijk moet dat verschil worden toegeschreven aan de vracht waarmee de kar meestal was beladen. Een wagen en zeker een rijtuig vervoerde personen. Ook als men alleen met een paard, os, koe, kalf of ezel passeerde, moest worden betaald. Hiervoor werd een weggeld van een oord geheven. Passeerde men met schapen, varkens of geiten dan betaalde men voor een dier een halve oord en voor twee dieren een oord. Voor een paard dat geladen was of een paard 'onder de man'; een ruiter dus, betaalde men twee oorden.

Pachter

De locaties waar het weggeld werd geheven werden verpacht. In 1783 ging de pacht in op 1 november. De locatie aan het Doodleger werd bij opbod verpacht aan Johannes Bloem voor een pachtprijs van

Volgens een aantekening van 29 augustus 1667 werd er bij de Locht door de vrouwe van Terheyden onterecht weggeld geheven voor de op de vaste route 'Op de koolbaan' naar Heerlen getransporteerde kolen en andere waren. Rhh, Archief Schepenbank Heerlen, inv.nr. 281. De 'koolbaan' staat zo op de kadasterkaart Heerlen sectie F, 4e blad, verkend 1822 (Rhh, 372 Topografisch Historische Atlas, inv.nr. A128).

elfhonderd gulden. Een zekere Dyonisius Bloem stond borg voor betaling van dit bedrag. De locatie aan de Veestraat werd verpacht aan Dyonisius Bloem voor de prijs van driehonderd gulden waarvoor Johannes Bloem borg stond. Zeer waarschijnlijk waren Johannes en Dyonisius Bloem broers van elkaar. Dyonisius Bloem pachtte in dat zelfde jaar voor zeventienhonderd gulden ook nog de locatie aan de Hertogseik.

Van de tien locaties in het Land van Valkenburg waar weggeld werd geheven werd voor de locatie aan het Doodleger in Heerlen de hoogste pachtprijs geboden. Dat had er naar alle waarschijnlijkheid mee te maken dat hier het meeste vrachtverkeer passeerde en er dus een hoog bedrag aan weggeld te innen viel. De weg over het Doodleger, daarna door de kom van Heerlen naar de Veestraat en de 'Evengatse' [Klompstraat], was namelijk een van de belangrijkste routes van Maastricht via Klimmen en

Emmastraat met postwagen.

De Emmastraat (nu Pancratiusstraat) rond 1890. Er werd nog volop gebruik gemaakt van koetsen als vervoermiddel. De inwoners van Heerlen-kom waren vrijgesteld van de tolheffing. Foto: Collectie Rijckheydt

Kunrade naar het Duitse achterland, zeker toen in 1781 een begin was gemaakt met de aanleg van een nieuwe weg waarvan het eerste perceel was gelegen vanaf de 'Evengatse' tot aan de hoeve Het Leen waar de heerlijkheid Schaesberg begon.⁸ Dat Dyonisius Bloem voor de locatie aan de Veestraat slechts driehonderd gulden aan pacht betaalde zal ermee te maken hebben gehad dat de passanten bij het binnenkomen van de kom van Heerlen al weggeld hadden betaald bij het Doodleger. Bij het passeren van de kom van Heerlen hoefde namelijk niet twee keer te worden betaald, zoals we al lazen. De locatie aan de Veestraat bracht dus aanzienlijk minder weggeld op. Wat de hoogte van de pachtprijs betrof, stond de locatie aan de Hertogseik met een pachtprijs van zevenhonderd gulden in het Land van Valkenburg op de tweede plaats. Op de plaatsen waar het weggeld werd geheven stond een slagboom. Passanten konden daar dus niet zo maar aan voorbijgaan. De pachter werd opgedragen de slagboom behoorlijk te onderhouden en zo nodig op eigen kosten een nieuwe slagboom te plaatsen. Ook moest hij er zorg voor dragen een exemplaar van het reglement van het heffen weggeld bij de hand te hebben zodat hij zijn

vorderingen kon staven. Verder mocht de slagboom niet zonder reden worden gesloten. Er moest altijd iemand aanwezig zijn om van passerende karren, rytuigen en paarden het weggeld te innen. Op de twee plaatsen waar in Heerlen het weggeld werd geheven zal toen waarschijnlijk ook een woning hebben gestaan. In het reglement van 1783 stond namelijk dat er alsnog een 'bekwame' woning zou worden gebouwd als er geen woning of huis was om het weggeld te beuren. Waarschijnlijk heeft toen op het einde van het Doodleger de woning van de pachter gestaan. Van de huidige villa Coriovallum of villa Widdershoven op de hoek van de Valkenburgerweg, gebouwd rond 1925, is namelijk bekend dat deze is gebouwd in de achtertuin van een bestaand pand dat met de rooilijn gelijk lag met de andere huizen die nu aan de Valkenburgerweg staan.⁹ Dat zou dus heel goed de oorspronkelijke woning van de pachter geweest kunnen zijn. Verder behoorde het tot de taak van de pachter om toezicht te houden op de 'weg onder het district van syne pagtinge'. Defecten aan de weg moesten door hem worden geregistreerd. Verder moest de pachter erop letten dat 's winters of bij aanhoudende regen, wanneer de wegen onder te zwaar geladen karren

veel te lijden hadden, er geen karren de grote wegen passeerden die met meer dan vier paarden waren bespannen. Wie toch met meer dan vier paarden kwam aanzetten, moest het dubbele weggeld betalen. Dat gold ook voor diegenen die onderweg een of meer paarden hadden uitgespannen om betaling van het dubbele weggeld te ontlopen.

Om de drie maanden moest de pachter een gedeelte van de geïnde weggelden overhandigen aan de ‘*Ontfanger generaal der Barrières binnen den Lande van Valkenburg*’. In 1783 was die ontvanger Johan Hendrik Ploem uit Maastricht, die in Maastricht tevens provoost was van de militaire gevangenis aan de St. Pieterspoort.¹⁰

Regels

Wie in de kom van Heerlen woonachtig was, hoefde het weggeld niet te betalen. Dat gold ook voor boeren uit Heerlen die hun akkers die gelegen waren in een andere schepenbank, gingen bewerken. En ingezetenen uit het Land van Valkenburg die hun producten naar de markt in Maastricht wilden vervoeren hoefden het weggeld slechts één keer te betalen, hetzij bij het gaan naar hetzij bij het terugkeren van de markt. In dat laatste geval moest de kar wel ongeladen zijn.

Wie sluiproutes of binnenwegen gebruikte om aan betaling van het weggeld te ontkomen was strafbaar. Hem of haar werd een boete opgelegd van tien rijksdaalders ‘*promptelyk executabel*’. De helft van de betaalde boetes was voor de pachter, de andere helft kwam in de pot van het weggeld. De pachter was zelfs bevoegd om fraudeurs te arresteren, mits hiervan kennis werd gegeven aan de officier, c.q. de

schout of een van de burgemeesters van Heerlen. Alle problemen die zich met betaling van het weggeld zouden voordoen en ook alle fraudegevallen zouden worden voorgelegd aan de luitenant-hoofdofficieren van Valkenburg en de rentmeester der domeinen en geestelijke goederen in de Landen van Overmaas.¹¹

Bestemming

De geïnde weggelden waren bestemd voor onderhoud en herstel van de wegen. In 1793 ontving de toenmalige pachter J.P. Groeneschilt, waarschijnlijk de laatste pachter aan het Doodleger, van de ontvanger Johan Hendrik Ploem een bedrag van 516 gulden. Dit bedrag was bestemd voor reparaties van de weg van Kunrade naar Heerlen en de weg naar Schaesberg.

Een zekere Habets, pachter van het weggeld bij Terveurt, kreeg van Johan Hendrik Ploem in dat zelfde jaar een bedrag van 372,19 gulden bestemd voor reparaties aan de grote weg van de Heek tot aan Kunrade.¹²

Conclusie

Motorrijtuigenbelasting wordt nu betaald door iedereen die een motorvoertuig bezit, of hij er nu wel of geen gebruik van maakt, tenzij bij geen gebruik vrijstelling is aangevraagd. In de achttiende eeuw werd het weggeld alleen betaald als men de locaties passeerde waar dat weggeld werd geheven. Wie het voor zijn werkzaamheden of andere activiteiten niet nodig had om zo’n locatie te passeren betaalde dus nooit een cent.

Noten

- 1 RHCL Maastricht, Archief Landen van Overmaas, inv.nr.: 3956 [In deze archiefbron wordt de situatie van 1783 weergegeven].
- 2 Janssen, J.Th., ‘Wegen en woningen in oud-Heerlen’, in: *Het Land van Herle* 4 [1954], 102.
- 3 Jamar, J., ‘Topografie van Heerlen rond 1896’, in: *Het Land van Herle* 35 [1985], 86.
- 4 Lindelauf, W., ‘Uit de historie der oude huizen te Heerlen Het huis “de arend”’ [vervolg], in: *Bulletin van de Historische Kring Het Land van Herle* 5 [1955], 13. Ook Lindelauf schreef destijds een artikel over het weggeld: ‘De “Swijgende Landthol” en het “Weggelt van Heerle”’ in: *Het Land van Herle* 5 [1955], 40-45, 53-60, 71-74 en 99-109 (in te zien op www.landvanherle.nl/ editie).
- 5 De naam ‘Doodleger’ komt op vele plaatsen voor en zou verwijzen naar drassige en woeste grond. Ook een stuk grond bij Valkenhuizen en De Locht had die naam (‘Doodleger Weien’). RhH, 372 Topografisch Historische Atlas, inv.nr. A38, ‘Kadastrale Kaart Heerlen 1919, sectie F4.
- 6 De huidige straatnaam ‘Gringelstraat’ herinnert nog aan deze tol (‘gringel’= grendel, mogelijk slagboom), hoewel de tol iets verderop aan de Willemstraat gelegen moet hebben.
- 7 Gelder H.E. van, *De Nederlandse munten* [Utrecht 1965], 290.
- 8 Quaedvlieg, M., ‘D’r nuije wêg noa Heële’, in: *Jaarboek 2014 Oudheidkundig en Cultuurhistorisch Genootschap Landgraaf* [2014], 62-67.
- 9 Jamar, Topografie van Heerlen, 92.
- 10 RHCL Maastricht, Archief Landen van Overmaas, inv.nr.: 3970.
- 11 In 1783 waren de luitenant-hoofdofficieren van Valkenburg Willem Daniël Vignon [luitenant-drossaard] en Adriaan Lodewijk Pelerin [luitenant-voogd]. Rentmeester der domeinen en geestelijke goederen was Willem Hendrik van Panhuys. In Voerendaal was hij heer van Haeren.
- 12 RHCL Maastricht, Archief Landen van Overmaas, inv.nr.: 3969.

MERKWAARDIG VERHAAL(D)

LESLEY BASTEN

Lesley Basten (1988) is drogist en heeft al ruim 9 jaar ervaring met genealogie. Dit is zijn eerste artikel over genealogie. Eerder schreef hij als reisiefhebber al een aantal blogs over zijn vele reizen.

Opname in een krankzinnigengesticht in 1880

Het tragische einde van Hubert Collaris

Jan Hubert (Hubert) Collaris is mijn betovergrootvader. Hij werd geboren op 2 mei 1832 te Beersdal Heerlen als zoon van Jan Hendrik Collaris (1801-1873) en Joanna Catharina Bruls (1803-1869). Dit echtpaar krijgt 13 kinderen, waaronder drie tweelingen die ook nog eens achter elkaar worden geboren, namelijk in 1832, 1834 en 1836. De tweelingzus van Hubert is Johanna Marie Collaris (1832-1914). Deze is één dag eerder geboren. Tussen zijn geboorte en die van zijn zus zat circa 14 uur.

Op 14 juli 1877 trouwt Hubert in Wijnandsrade met Anna Maria Hubertina (Hubertina) Bemelmans, die daar in 1841 is geboren als dochter van Peter Jozeph Bemelmans en Maria Josephina Hubertina Hensen. Hubert was toen al 45 jaar en Hubertina was 36 jaar oud. Zij trouwden dus op latere leeftijd. Het echtpaar gaat in Hellebroek bij Nuth wonen, waar Hubert landbouwer is. In het jaar na hun huwelijk wordt een zoon geboren, Jan Willem (Giljam) Collaris, op 29 augustus 1878. Deze Giljam zou zijn tweede zoon, die geboren werd in 1910, vernoemen naar zijn vader: Hubertus.

In tientallen stambomen wordt als overlijdensplaats van Hubert zowel Nuth (zijn woonplaats) als 's-Hertogenbosch genoemd. Ik was daarom al een aantal jaren van plan om dit nog eens verder uit te zoeken. Ik had eigenlijk al voor mezelf besloten dat het wel Nuth moest zijn. Wat moest iemand in die tijd immers zo ver van huis...? Mogelijk had iemand 's-Hertogenbosch vermeld als overlijdensplaats in zijn stamboom en hadden anderen dit klakkeloos overgenomen.

Totdat ik in april van dit jaar Huberts bidprentje onder ogen kreeg en daar stond inderdaad 's-Hertogenbosch als plaats van overlijden vermeld.¹ Dus toch! Toen was ik nieuwsgieriger dan ooit. Waarom was hij in 's-Hertogenbosch en wat was er precies gebeurd? Zou het mogelijk zijn om daar nog achter te komen na zoveel tijd? Het bidprentje vermeldt dat hij meermalen was gesterkt met de H. sacramenten der stervenden. De mogelijkheid dat hij toevallig in de stad was en toen plotseling is overleden wordt hiermee dus uitgesloten. Wel kan er iets zijn gebeurd waardoor hij vlak daarna is overleden. Ook heb ik wel eens gehoord over een veemarkt die werd gehouden in 's-Hertogenbosch...

Ik deel het prentje met een nicht van mijn moeder die ook onderzoek naar haar voorouders doet. Hubert is haar overgrootvader. Ook zij vindt het een fascinerend verhaal en komt met het idee dat hij daar misschien in het ziekenhuis is opgenomen vanwege ziekte. Dat roept bij mij alleen nog maar meer vragen op. Goede zorg was toen niet zo makkelijk bereikbaar als nu, zowel letterlijk als figuurlijk. Laat staan dat je naar een ander deel van het land ging. Wat was er zo ernstig dat dit onbehandelbaar was in Zuid-Limburg? De nicht van mijn moeder oppert dat ze het wel verder wil uitzoeken. We spreken af dat ze mij op de hoogte houdt. Het blijft echter toch in mijn gedachten en een paar dagen later besluit ik zijn overlijdensakte op te zoeken. Op de achternaam Collaris kan ik echter niets vinden. Ik probeer Colaris, en dan verschijnt er een resultaat.² Zo ver van huis, waar zowel de persoon zelf als de achternaam in het algemeen minder bekend zijn, is de kans op een andere schrijfwijze van de achternaam groot.

Ik bekijk de akte en zie dat de overlijdensaangifte is gedaan door de portier van het krankzinnigen-gesticht. Meteen vermoed ik dat hier ons antwoord ligt. Ook deze informatie roept weer tal van nieuwe vragen op. Ik open mijn telefoon om de nicht van mijn moeder een berichtje te sturen en wil beginnen met typen als er exact op dat moment een berichtje van haar verschijnt. Ze heeft een medewerker van het stadsarchief in 's-Hertogenbosch gesproken en daar blijkt de akte onvindbaar te zijn. Ik typ terug dat dit ook niet meer nodig is omdat ik deze inmiddels gevonden heb. Binnen een paar minuten heb ik ook de inschrijving gevonden in het desbetreffende krankzinnigengesticht, Reinier van Arkel.³ Het tehuis blijkt nog steeds te bestaan en staat tegenwoordig te boek als psychiatrisch ziekenhuis. Johannes Hubertus Colaris is opgenomen als patiënt op 25 juni 1880. Hij is overleden op 2 juli 1880, precies één week na zijn opname. Hij is dan 48 jaar oud. Zou Hubert zelf geweten hebben dat zijn einde zo dichtbij was op het moment van opname? Verwachtte hij of hoopte hij terug te keren naar huis na zijn behandeling...?

We kunnen concluderen dat de aangevers goed op de hoogte waren. Hubert was exact 48 jaar en twee maanden zoals vermeld en ook zijn beroep, geboorteplaats, woonplaats en de namen van zijn vrouw en ouders kloppen. Het enige dat de aangevers begrijpelijkerwijs niet wisten, was dat zijn ouders al enige jaren eerder overleden waren. Rond 1880 lag er een spoorwegnetwerk dat het mogelijk maakte om van Zuid-Limburg naar 's-Hertogenbosch te reizen.⁴ De kans is groot dat Hubert per stoomtrein vanaf bijvoorbeeld Sittard of Maastricht naar 's-Hertogenbosch is gereisd. Een station in Nuth zou er pas meer dan 10 jaar later komen. De reis heeft hij waarschijnlijk onder begeleiding gemaakt.⁵ Bij onwelwillende patiënten was een list een gebruikelijke methode om er voor te zorgen dat de reis soepel zou verlopen. Wat deze list precies inhield weet ik niet, dat stond niet vermeld. Ik kan mij voorstellen dat dit per patiënt anders was. Het register waarin zijn opname staat vermeld, bevat geen verdere informatie over zijn opname.⁶

In het overlijdensregister van Nuth wordt zijn overlijden ingeschreven op 8 juli. Sommige transcripties vermelden abusievelijk Nuth als zijn overlijdensplaats. Aangifte van zijn overlijden wordt gedaan door landbouwer Hubert Beckers en veldwachter Jan Hubert Snackers, beiden genoemd als "bekende van de overledene". In een andere akte wordt Jan Hubert Snackers genoemd als de buurman van de ouders van Hubertina. Hij hoeft er dan niet per se direct naast gewoond te hebben, het kan ook

algemeen bedoeld zijn. Iemand die een paar huizen verder woont noem je soms ook een buurman. Uit de datum van de inschrijving van zijn overlijden in Nuth kunnen we concluderen dat zijn weduwe waarschijnlijk pas dagen later van zijn overlijden op de hoogte is gebracht.

Voor de namen van Huberts ouders staat de vermelding wijlen, de aangevers wisten dus dat zijn ouders reeds overleden waren. Bijgevoegd is een 'dood-extract-akte' uit 's-Hertogenbosch gedateerd 7 juli. Hun zoontje Giljam was op dat moment nog geen twee jaar oud.

Hubertina woonde na de dood van haar man ruim 6 jaar – van 25 augustus 1880 tot 13 februari 1887 – te Aken, Pruisen zoals vermeld is op de inwonerslijsten van Nuth. Hun zoontje woonde het grootste deel van deze periode te Hoensbroek, maar heeft mogelijk circa 5 maanden bij zijn moeder in Aken gewoond. Mogelijk waren er in Nuth te veel herinneringen aan haar overleden man en/of was het in Aken makkelijker om (goedbetaald) werk te krijgen.

Hubertina sterft in 1931 en overleefde haar man meer dan 50 jaar. Zoon Giljam huwt Maria Sophia (Sofie) Smeets en wordt vervolgens de vader van onder anderen mijn grootmoeder, waardoor de achternaam voor mij extra betekenis heeft.

No. 446 In het jaar een duizend acht hondert tachtig, den daerden July ————— zijn voor ons ondergeteekende
 Ambtenaar van den Burgerlijken Stand der Gemeente 's Hertogenbosch, verschenen *Marinus van Rooij* in het
Stamterwezen gesetacht ————— oud achten desig jaren, en *Richardus Kersten*, knecht in
 gemeld huus ————— oud acht en veertig jaren ————— wonende, binnen deze Gemeente,
 zijnde *quasi* ————— nabestaanden van na te melden overledene —————
 welke aan ons verklaard hebben dat alhier op *gisteren* —————, om *veuren* ————— ure des avonds ————— is overleden:
 in de huizinge op het *Heintkammerend* nigt *Eras ontrentig*. *Johannes Hubertus*
Colaris, Landbouwer, Sittgenoot van *Anna Maria Theresina Bamelmans*,
 oud acht en veertig jaren *entree* maanden, geboren te *Heerlen* (Limburg)
 wonende binnen de — Gemeente *Heerlen* (Limburg), van van *Jan Hendrik Colaris* en van *Jan*
na Catharina Brichs, zijnde huus herop of woonplaats of overlypen den aangevoerd
 onbekend;
 en hebben wij hiervan opgemaakt de tegenwoordige Akte, die, na voorlezing, is geteekend door ons en de aangevoerd.
De Kersten
M. van Rooij
 De Ambtenaar voornoemd,
J. J. Pompe

De overlijdensakte uit 's-Hertogenbosch.

Volgnummer.	NAAM, VOORNAMEN,	
	Onderdom, Woonplaats, Godsdienstige Gezindheid, Beroep en Gehuwden of Ongehuwden staat van den opgenomen persoon.	
1.	2.	
3199.	Colaris Johannes Hubertus	

De inschrijving van Johannes Hubertus Colaris als patiënt bij het Reinier van Arkel huis.

NUMM.	WONING	WONING	WONING
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			
21			
22			
23			
24			
25			
26			
27			
28			
29			
30			
31			
32			
33			
34			
35			
36			
37			
38			
39			
40			
41			
42			
43			
44			
45			
46			
47			
48			
49			
50			
51			
52			
53			
54			
55			
56			
57			
58			
59			
60			
61			
62			
63			
64			
65			
66			
67			
68			
69			
70			
71			
72			
73			
74			
75			
76			
77			
78			
79			
80			
81			
82			
83			
84			
85			
86			
87			
88			
89			
90			
91			
92			
93			
94			
95			
96			
97			
98			
99			
100			

De index van 1880 bij de rechtbank te Maastricht.

329	Cousugraaf - Hoosboek	2 ^{de} proefstap	5 ^{de} partij
340	Chenon d'Alth. duc. laun	Dagbepaling Inquisit	10 "
373	Colarus, J. H. d'Alth.	Oproeping Colarus d'Alth.	12 "
389	Couches Theodorus	Voelbepaling Opname	22 "
401	Chenon d'Alth.	Indice	28 "

De inschrijving van zijn zaak in de index van 1880 bij de rechtbank te Maastricht.

Op zoek naar zijn patiëntendossier

Bij de instelling Reinier van Arkel zijn nog patiëntendossiers uit deze periode bewaard gebleven. De dossiers zijn gerangschikt op geboortjaar, dus ik geef de geboortedatum en volledige naam van Hubert door, inclusief beide schijfwijzen van zijn achternaam. De volgende dag ontvang ik een e-mail met de volgende tekst: “Het medisch archief heeft gezocht in het historisch archief van Reinier van Arkel maar helaas is geen dossier van uw betovergrootvader gevonden.” Dat vind ik erg jammer, maar ik realiseer mij ook dat bijna 140 jaar een lange tijd is en dat ik al veel informatie over Hubert Collaris heb gevonden. Mocht het dossier wel nog aanwezig zijn geweest, dan zou het nog erg moeilijk zijn om er inlichtingen uit te verkrijgen of om deze in te kijken. De dossiers met medische gegevens respecteren nog steeds de privacy van de patiënt. Zelfs wanneer deze al geruime tijd is overleden en dit geldt ook voor familieleden. Er bestaat niet zoiets als verjaring of vrijstelling in dezen. De enige optie is om in het kader van erfelijkheid een aantal vragen te stellen via je eigen huisarts waarop je dan mogelijk antwoordt krijgt. En ook dan zal er waarschijnlijk streng worden gekeken of deze vragen relevant zijn. De huisarts krijgt evenmin inzage in het dossier of een kopie daarvan. En wij maar denken dat privacy iets ‘nieuws’ is dat vooral de laatste jaren actueel geworden is.

De patiëntendossiers van andere (voormalige) psychiatrische ziekenhuizen zijn in een aantal gevallen ondergebracht bij een openbaar archief en daarom vrij te raadplegen. Uit een openbaar archief mag zelfs gepubliceerd en geciteerd worden inclusief de volledige naam van de patiënt.⁷ Elk psychiatrisch ziekenhuis heeft zijn eigen beleid met betrekking tot de dossiers van voormalige patiënten.

De dossiers uit deze periode zijn allemaal handgeschreven door de behandelaar en zouden eventueel informatie kunnen bevatten over de doodsoorzaak van de patiënt. Rond 1880 was er in de regel geen sprake van uitgebreide medische dossiers. De dossiers bestonden uit persoonsgegevens, een voorgeschiedenis, een (voorlopige) diagnose en diverse rapporten.⁸ Bij de opname werd er een vragenformulier ingevuld. In de eerste vier weken waren er dagelijkse notities over de toestand van de patiënt (vaak zeer summier) en daarna volgde er een diagnose. Na die eerste maand werd er wekelijks gerapporteerd.⁹ De dossiers hadden een min of meer vaste indeling.¹⁰ Portretfoto's van patiënten werden toen nog niet gemaakt. Huberts dossier zal waarschijnlijk niet erg uitgebreid zijn geweest, gezien de korte tijd die hij in het Reinier van Arkel huis verbleef. Er worden vaker aanvragen gedaan over het bestaan van (zeer) oude dossiers

De handtekening van Jan Hubert wanneer hij samen met zijn broer aangifte doet van het overlijden van hun vader in 1873. Hij wordt dan vermeld als Claris, en zo tekent hij ook. Hij wordt ook vermeld als Joannes Hubertus/Jan Hendrik Hubert Collares/Colaris. Later tekent hij ook als Collaris.

maar die zijn lang niet altijd meer aanwezig. Pas sinds 1992 is het wettelijk verplicht een dossier aan te leggen voor elke patiënt.

Sommige dossiers bevatten ook brieven van en/of aan naasten omdat geneesheren het recht hadden brieven van patiënten te onderscheppen en te lezen. Ook wordt er soms informatie over het verloop van de opname zelf of de aankomst van de patiënt vermeld. De diagnose volgde direct of binnen enkele weken. Bij de Willem Arntsz Stichting te Utrecht worden verschillende handschriften aangetroffen per dossier, verschillende personen maakten dus notities.¹¹ Veel dossiers bevatten ook gegevens van de arts die de patiënt behandelde voor deze werd opgenomen. Deze arts was ook vaak betrokken bij de aanvraag van de opname. Soms kwamen deze gegevens van een familielid. Iemand werd als genezen beschouwd wanneer deze weer volledig rationeel was en mee kon draaien in de maatschappij door het verrichten van werkzaamheden als timmeren of naaien. Ook moest de patiënt zich zijn vroegere waanzinnige gedrag herinneren en erkennen als krankzinnig. Verder was het belangrijk dat het contact met de buitenwereld door middel van het schrijven van brieven of tijdens het bezoek van naasten goed verliep.¹²

Een laatste bron van informatie zijn de gegevens van de rechtbank. Het betreft stukken van het civiel- of burgerlijk recht die behandeld zijn door de enkelvoudige kamer. Dat wil zeggen dat er in deze zaken recht wordt gesproken door één rechter. Deze zaken hebben anders dan bij strafrechtzaken geen betrekking op het overtreden van het wetboek van strafrecht.

Ik bekijk de klappers op naam van rekwesstranten 1877-1883 van de arrondissementsrechtbank te Maastricht uit het jaar 1880.¹³ Op de kaft van het oude boek staat geschreven: “Index der diverse stukken van akten 1877-1883”. Het is slechts een index en biedt dus geen of weinig inhoudelijke informatie, maar slechts een verwijzing. Onder het tabblad met de letter C is achter nummer 373 Colaris Johan

Hubert te vinden, met daarachter onder de kolom 'aard der akten' de summierse vermelding 'voorlopige opname'. Ook hieruit kan niets over zijn indicatie afgeleid worden; een eerste opname was bij wet per definitie tijdelijk.

Bij andere vermeldingen staat onder andere: verlenging, proeftijd, verlof tot verkoop, oproep belanghebbenden, verhoor bloedverwanten/op vraag naasten en uitstel inquest (onderzoek). Een rekest is een verzoekschrift voor het verkrijgen van een bepaalde voorziening dat men indiende bij het gerecht. Hierachter volgt de datum (dagtekening): 22 juni. Drie dagen later zou hij dus opgenomen worden. Het feit dat zijn naam hier ook al foutief is geschreven als Colaris, doet vermoeden dat er in 's-Hertogenbosch waarschijnlijk gegevens zijn overgenomen uit Maastricht. Nummer 373 verwijst mogelijk naar het rolnummer van rechtszaak; dit is het nummer van een zaak die bij het gerecht aangehangig is gemaakt. De beschikkingen van het jaar 1880 met daarin de uitspraak (het vonnis) zijn niet bewaard gebleven. Hierin stond waarschijnlijk de naam van de persoon vermeld die het verzoek tot opname heeft gedaan; meestal de partner of een familielid en wat de reden hiervan was; de omschrijving van zijn klachten. Ook de officier van justitie kon een verzoek tot opname indienen.

Op 31 mei 1879 was ook de 17-jarige Catharina Elisabeth Beaumont als dienstmeid bij het gezin komen wonen.¹⁴ Bestond haar werk enkel uit huishoudelijke taken? Had haar komst iets te maken met de toestand van Hubert, die mogelijk toen al abestond of verslechterd was? Of had haar komst te maken met de zorg voor Giljam die toen 9 maanden oud was? Mij lijkt dat Hubertina de opname goed heeft overdacht, voor zover ze daarbij betrokken was. Maar dat lijkt vrij waarschijnlijk. Ze had nu alleen de zorg over het land en hun jonge zoontje en mogelijk viel er met het vertrek van Hubert ook een deel van het inkomen weg. Bekend is dat een van haar broers, Jan Mathijs Hubert Bemelmans (1839-1899), heeft geholpen op het land tot zoon Giljam volwassen was. Met de familie Collaris was na een tijdje nog maar weinig contact, ondanks het feit dat een zus van Hubert in het linkerdeel van de boerderij woonde. Mogelijk zijn ook Hubertina's ouders, die toen allebei nog leefden, bijgesprongen. Het contact met Hubert en het op de hoogte blijven van zijn situatie zal moeizaam geweest zijn gezien de afstand. Interessant is ook om ons af te vragen van wie het idee tot opname was – dit kan iemand anders dan de verzoeker tot opname zijn – en of Hubert het zelf eens was met de opname. Het zou ook mogelijk kunnen zijn dat een van de burens of familieleden Hubertina er op heeft gewezen dat de

bestaande situatie zo niet langer kon duren. Zou ze geweten of vermoed hebben dat ze haar man nooit meer zou zien?

De Krankzinnigenwet uit 1841 bepaalde dat alleen de rechter toestemming kon geven tot een opname. Het verzoek tot opname diende voorzien te zijn van een ondersteunende verklaring van een zenuwarts. In die wet stond niet zozeer het belang van de patiënt, maar dat van de maatschappij centraal. Een krankzinnige kon een gevaar betekenen voor de maatschappij, de maatschappij moest dus tegen de lijder beschermd kunnen worden, maar een opname diende in een rechtsstaat uiteraard wel gebaseerd te zijn op een rechterlijke uitspraak.¹⁵ Tot 1904 voorzag de Krankzinnigenwet alleen in gedwongen opnames. Een in dat jaar tot stand gekomen wetswijziging maakt ook de opname op eigen verzoek mogelijk.

De tekst op Huberts bidprentje is strikt religieus, traditioneel en geeft verder weinig aanvullende informatie. Op zijn bidprentje wordt het volgende Bijbelcitaat vermeld: "Van zijne jeugd af had hij God leeren vreezen en zich van alle kwaad onthouden. (Tob. 1.)". Dit doet mij vermoeden dat hij in ieder geval niet voor onrust heeft gezorgd of een overtreding heeft begaan en als gevolg daarvan is opgenomen. Ook de handelingen van een agressieve/opstandige alcoholist of verslaafde lijken hier niet mee te rijmen en kunnen zo waarschijnlijk worden uitgesloten. In deze periode kwam het regelmatig voor dat alcoholisten en verslaafden werden opgenomen in een krankzinnigengesticht. Er werden

Jan Matthijs Hubert Bemelmans (1839-1899), broer van Hubertina.
Bron: <https://www.geni.com/people/Jan-Mathijs-Hubert-Bemelmans/600000003934958435>

ook patiënten opgenomen vanuit een ziekenhuis of gevangenis.¹⁶ De meeste opnames kwamen echter voort uit een onhoudbare thuissituatie. Omdat het hier om citaten gaat, weten we niet in hoeverre deze ook van toepassing zijn op Hubert en in het bijzonder zijn diagnose. Het zou nogal

cynisch zijn om citaten te gebruiken die juist haaks staan – op de laatste periode van – zijn leven. Interessant is ook dat zelfdoding bij katholieken gold als een doodzonde. Deze personen kregen meestal geen kerkelijke begrafenis.

Het gebouw van het Reinier van Arkel huis (jaartal onbekend). Tegenwoordig heet dit gedeelte niet meer Hinthamereind (dat wel nog bestaat), maar Hinthamerstraat. Het Hinthamereinde had vroeger de bijnaam 'een gek eind', naar het krankzinnigenhuis. Op de voorkant is te lezen: Geneeskundig Gesticht 1838. Dit jaartal verwijst naar de grote verbouwing van dat jaar waarbij het pand het huidige aanzien kreeg. Het huidige huisnummer is 203.
Bron: www.bossche-encyclopedie.nl/overig/ziekenhuizen/geneeskundig%20gesticht%20reinier%20van%20arkel.htm

Geschiedenis Reinier van Arkel huis

Dolhuis Reinier van Arkel is gesticht in 1442 en daarmee het oudste 'zinnelooshuis' van Nederland. Reinier van Arkel uit 's-Hertogenbosch is in 1439 gestorven en heeft in zijn testament laten vastleggen dat zijn vermogen, een niet onaanzienlijk bedrag, moest worden bestemd voor de bouw van een nieuw gasthuis voor zes 'zinnelozen'. Dit zou komen op het Hinthamereinde.¹⁷ Na het verlaten van de stad liep de weg naar Hintham en bij de Geerlingse brug begon het 'einde van de Hinthamerstraat' oftewel het Hinthamereinde.¹⁸ In de 15e eeuw ontstond door toenemende groei van de steden de behoefte om de stadsbewoners te beschermen tegen gevaarlijke en onrustige mensen zoals geesteszieken

en krankzinnigen. Het begrip krankzinnigheid werd daarbij overigens ruim gehanteerd: alles wat buiten de gangbare (dat wil zeggen, wenselijke) omgangsvormen viel, werd al snel beschouwd als 'krankzinnig'. We hebben het dan over geesteszieken, lijdens aan epilepsie, zwakzinnigen, mensen die sociaal gedrag vertoonden, oproerkraaiers, verslaafden, dementerenden, et cetera.¹⁹ Je hoefde dus niet knettergek of de weg helemaal kwijt te zijn, maar je werd ook niet meteen opgenomen als je eens een slechte dag had. Depressie was in 1880 ook een reden voor opname evenals epilepsie en de gevolgen van een beroerte.²⁰ Dementie kan voorkomen vanaf ongeveer 40 jaar. Bij de Willem Arntsz Stichting te Utrecht was van de mannelijke patiën-

GENEESKUNDIG GESTICHT
1856.

Renier
van Arkel

203

Johanna van der...
...
...

Het geneeskundig gesticht Renier van Arkel in juni 2019. Foto: Lesley Basten

ten circa 12% dement en leed circa 4% aan epilepsie. Hier werd bij de opname een vragenformulier ingevuld met onder andere vragen over krankzinnigheid, epilepsie of zenuwachtigheid bij familieleden.²¹ Er blijven dus nog een aantal categorieën over waarin Hubert te plaatsen valt, maar zonder verdere informatie blijft het gissen. Halverwege de 19^e eeuw werd het 'zinnelooshuis' omgevormd tot een 'geneeskundig gesticht voor krankzinnigen'. Het huidige psychiatrische ziekenhuis Reinier van Arkel ligt nog steeds op dezelfde plaats als waar het ooit zijn poorten opende en is tegenwoordig een van de grootste psychiatrische instellingen van Nederland.²² In een van de overdekte binnenplaatsen is een kleinschalig museum ingericht: de Oudheidkamer. Daar krijgt men inzicht in de verpleging van psychiatrische patiënten uit vroegere tijden.²³

Rond 1850 overleed een derde van de patiënten in het tehuis, de rest werd ontslagen. Er kwamen regelmatig besmettelijke ziektes voor. De verblijfsduur liep in die tijd sterk terug. Dit gold zowel voor hen die in het huis overleden als voor hen die vertrokken. Honderd jaar eerder verlieten maar heel weinig 'zinnelozen' al dan niet hersteld het huis. Er waren tenminste drie groepen rond 1850, 'de rustigen', 'de onrustigen' en 'de onooglijken': de geestelijk gehandicapten. Deze verdeling was er opdat de rustigen niet beïnvloed zouden worden door het gedrag van de onrustigen. Binnen elk van deze afdelingen waren er rond deze tijd tenminste drie klassen/standen waarbij onderscheid gemaakt werd tussen arbeiders – veruit de grootste groep –, middenstand en de hogere/1e klasse. Een deel van de patiënten was suïcidaal. Er werden rond die tijd op grote schaal geneesmiddelen voorgeschreven. De meeste hiervan vallen in de categorie sedativa: kalmerende middelen. Ook werden er in sommige gevallen baden voorgeschreven die soms wel dagen duurden. Tot omstreeks 1800 bleef de medische verzorging beperkt tot lichamelijke klachten.²⁴ Gesprekken behoorden ook tot de therapie. Indien het nodig was werden er dwangmiddelen gebruikt zoals leren riemen om patiënten vast te binden, linnen dwangbuizen, kettingboeien of afzondering in een isoleercel (die we in deze tijd een kooi zouden noemen).²⁵

Bij veel patiënten werd een lichamelijke ziekte vermeld als oorzaak voor krankzinnigheid. Deze hadden bijvoorbeeld vlak voor hun opname koortsaanvallen gehad en waren als gevolg daarvan verward, konden zich veel dingen niet meer herinneren of gedroegen zich ongepast. Ook een te grote druk als gevolg van hun werk – tegenwoordig overspannenheid of een burn-out genoemd – kwam regelmatig voor als reden voor opname. Meestal betrof dit

mannen, bij vrouwen ging het vaak om hormonale veranderingen.²⁶

Bij de Willem Arntsz Stichting te Utrecht was in de 19^e eeuw 38% van de patiënten gehuwd, ongeveer de helft ongehuwd en een klein deel weduwe of weduwnaar. De gemiddelde leeftijd bij binnenkomst was daar 40 jaar voor mannen en 45 jaar voor vrouwen.²⁷ Hubert wijkt met zijn 48 jaar dus niet veel af van het gemiddelde. Van de opgenomen patiënten daar had ruim 48% de klachten korter dan drie maanden, bij circa 41% bestonden deze tussen de drie en twaalf maanden en bij ruim 10% langer dan twaalf maanden.

Qua verblijfsduur was Hubert wel een uitzondering. In dit andere gesticht was het verblijf van slechts 4% van de patiënten korter dan één maand. Circa 25% verbleef er 1 tot 3 maanden, 44% 4 maanden tot 1 jaar, 12% 2 tot 5 jaar en 13% verbleef er langer dan 5 jaar. 34% van de daar vertrokken patiënten werd uitgeschreven als gevolg van overlijden. 47% verliet de instelling hersteld en kleinere percentages vertrokken als onverbeterd, verbeterd of naar een ander gesticht.²⁸

De kosten voor de verzorging werden bepaald naar draagkracht. De overheid betaalde de kosten van de behandeling voor armlastige patiënten. In 1859 bedroegen de kosten per verpleegde per dag fl. 0,35 bij het Reinier van Arkel huis.²⁹ Rijken betaalden zelf maar zij lieten zich in 1880 in andere inrichtingen – vaak een kliniek voor zenuwziekten of iets dergelijks genoemd – opnemen omdat de accommodatie bij het Reinier van Arkel huis slecht was.

Voor de patiënten was er afleiding en recreatie in de vorm van dammen, kaarten of dominospel. Patiënten die daarvoor geschikt waren mochten worden ingeschakeld in de huishouding. Er was geen verplichting tot arbeid. Er waren onder meer een kleer- en schoenmakerij, een timmerwinkel, een mattenmakerij, een sigarenmakerij, een smederij en een varkensmesterij. Gezien zijn achtergrond van landbouwer zou het mogelijk kunnen zijn dat Hubert in de varkensmesterij heeft gewerkt indien zijn situatie dat toeliet. In de hogere klassenafdelingen hoefde men niet te werken.³⁰

Patiënten werden zo veel mogelijk geïsoleerd van de buitenwereld en droegen in 1880 allemaal gestichtskleding.³¹ De mannen waren strikt gescheiden van de vrouwen, zelfs in de kapel stond over de gehele lengte een muur. Wanneer de persoonlijke situatie dat toeliet, konden patiënten luchten op de binnenplaats. Anderen werden eenzaam opgesloten in een cel. In 1870 waren er ruim 700 patiënten in het

Reinier van Arkel huis. Rond deze tijd waren er twee artsen en ruim 60 religieuzen, zowel broeders als zusters. Van de broeders en zusters was veruit het grootste deel ongediplomeerd.³² Ter vergelijking: tegenwoordig zijn er in Nederland circa 3 artsen per 1000 inwoners.³³ De verhouding is ongeveer gelijk behoudens het feit dat de bewoners van het Reinier van Arkel huis natuurlijk veel meer zorg nodig hadden dan de mensen daarbuiten. Na 1870 neemt het aantal patiënten af. De meeste patiënten sliepen in grote slaapzalen. Deze waren zeer sober en eenvoudig ingericht en de muren waren helemaal kaal. Daarnaast waren er ook cellen voor de patiënten die te onrustig of te agressief waren om ze tussen de andere patiënten op een slaapzaal te laten slapen.³⁴

In 1884 werden in Nederland 11 op de 10.000 inwoners opgenomen, later zou dit meer dan verdubbelen. In 1880 verbleven er ongeveer 550 patiënten in het Reinier van Arkel huis, waarvan circa 60 procent uit Limburg afkomstig was.

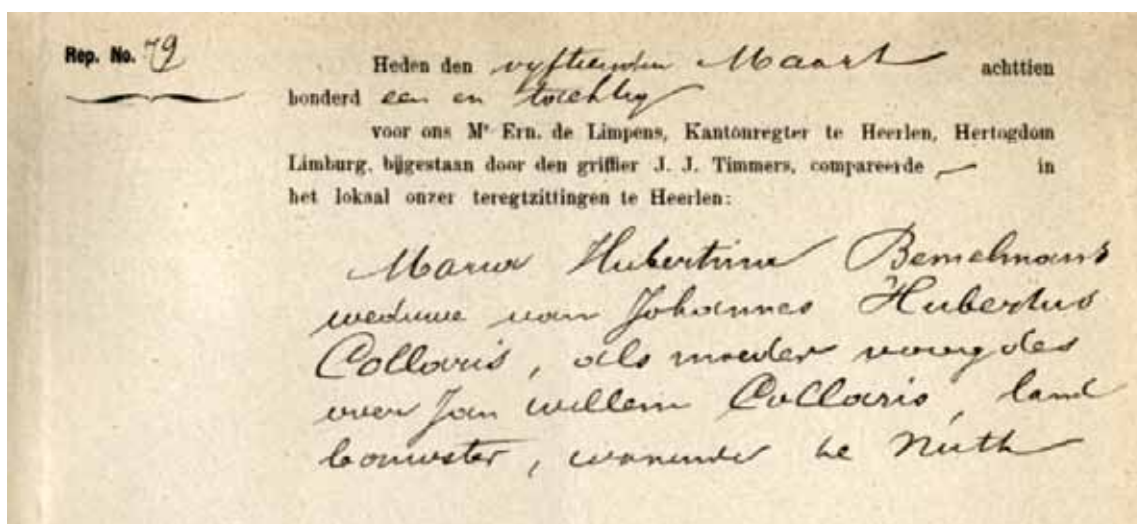
Naast patiënten uit Noord-Brabant en Limburg verbleven er ook patiënten afkomstig uit andere provincies. Het enige Limburgse geneeskundig gesticht – Calvariënberg – bevond zich in Maastricht, maar dit was klein en bovendien gereserveerd voor Maastrichtenaren. In 1908 werd in Venray krankzinnigengesticht St. Servatius en het jaar daarna St. Anna voor de vrouwen geopend. In 1912 werd besloten het meer dan 50 jaar oude contract met het Reinier van Arkel huis op te zeggen en in 1915 vertrokken de bijna 300 Limburgse patiënten naar Venray.³⁵ Tegenwoordig heet deze instelling ‘Vincent van Gogh, voor geestelijke gezondheidszorg’.

Tegenwoordig heeft bijna 1 op de 4 mensen eens in zijn of haar leven last van een psychisch probleem of een psychiatrische aandoening. Er worden bij het Reinier van Arkel huis onder meer mensen be-

handeld met ADHD, autisme, depressie, psychose, schizofrenie en burn-out.³⁶ De wachttijd bedraagt tegenwoordig gemiddeld 2 tot 10 weken, afhankelijk van de klacht.³⁷

Bij mijn zoektocht in het online archief van het Reinier van Arkel huis kom ik nog een keer de Zuid-Limburgse achternaam Collaris tegen. Het is Huberts achternichtje Maria Petronella Philomena (Philomena) Collaris (1875-1951) uit Hoensbroek, die begin mei 1907 is opgenomen in het Reinier van Arkel huis in 's-Hertogenbosch.³⁸ Zij is een dochter van Huberts neef. Eind april 1908 werd ze ontslagen. Haar opname duurde dus bijna een jaar. Helaas was haar herstel niet van blijvende aard. In 1936 werd ze opnieuw opgenomen, dit keer in het krankzinnigengesticht Sint Anna te Venray, wegens depressiviteit.³⁹ Mogelijk kwam haar eerste opname ook voort uit dezelfde klachten; ze was toen net bevallen van een dochter.⁴⁰ Tegenwoordig kennen we dit ziektebeeld als een postnatale depressie. In 1951 zou ze in Venray overlijden aan een beroerte op 75-jarige leeftijd.^{41,42} Circa 10% van de patiënten werd meerdere keren opgenomen. Vrouwen werden vaker meermaals opgenomen dan mannen.⁴³

Hubert heeft geen testament, zo blijkt uit zijn memorie van successie.⁴⁴ De boedel bestaat uit meerdere percelen bouwland en hooiland, een boomgaard en verder een schuur en stal “thans gedeeltelijk tot huis herbouwd”. Erfgenaam is hun enige zoon, waarbij zijn moeder “wettige voogdesse” is. Het feit dat een testament ontbreekt kan erop duiden dat Hubert toch sneller is overleden dan verwacht. Het feit dat hij meermalen was gesterkt met de H. sacramenten der stervenden hoeft niet hiermee in verband te staan. Dit kan immers in 's-Hertogenbosch gebeurd zijn zonder medeweten van zijn vrouw.

Conclusie

Terwijl ik nog werk aan de afronding van mijn artikel, krijg ik antwoord op nog een andere belangrijke vraag. Hubert is begraven op 5 juli 1880 te 's-Hertogenbosch, op de begraafplaats Orthen (toen nog begraafplaats Groenendaal genoemd).⁴⁵ Vanaf 1827 was het verboden om mensen te begraven in het centrum van steden met meer dan 1000 inwoners. Er moest toen een begraafplaats komen buiten de stadsmuren van 's-Hertogenbosch. In 1858 is deze in gebruik genomen.⁴⁶ Mogelijk heeft er wel een Heilige Mis plaatsgevonden te Nuth, waar waarschijnlijk ook zijn bidprentjes zijn uitgedeeld. Ik heb bovendien nog een bezoek gebracht aan het Reinier van Arkel huis in 's-Hertogenbosch en de Oudheidkamer. Ik realiseer mij dat er sinds 1880 veel dingen zijn veranderd, maar het blijft toch interessant om een kijkje te nemen. In de Oudheidkamer staat onder andere een houten obductie- of ontleedtafel uit de periode 1860-1880. Het is goed mogelijk dat Hubertus ook op deze tafel heeft gelegen na zijn overlijden.

Over wat er exact is gebeurd in de jaren tussen zijn korte huwelijk – nog geen drie jaar – en zijn opname

kunnen we alleen maar gissen. Waren er voor zijn huwelijk mogelijk ook al klachten?

Het draait er bij stamboomonderzoek niet alleen om de positieve zaken te belichten, alle facetten van het leven van je voorouders doen ertoe. Het blijft een bijzonder en intrigerend verhaal. Zijn dossier of de beschikking van de rechtbank hadden waarschijnlijk antwoord kunnen geven op vele vragen. Maar zoals dat bij onderzoek vaker gaat, had het waarschijnlijk ook weer nieuwe vragen opgeroepen.

Wel heb ik een aantal dingen kunnen uitsluiten en de waarschijnlijkheid van de overige mogelijkheden besproken. Ook heb ik een beeld kunnen geven van de gang van zaken rondom de opname in een krankzinnigengesticht in 1880 en in het bijzonder wat betreft het Reinier van Arkel huis. Ook zijn er vele gegevens en documenten die ik wel heb kunnen vinden. Omdat ik de reden van zijn opname niet meer kan achterhalen, zal dit altijd een beetje mysterieus blijven. En dat heeft ook wel iets. Soms gaat het niet zo zeer om het ontdekken van de antwoorden, maar het prikkelen van de nieuwsgierigheid daarnaar!

Met dank aan Ton van den Berg, Lieke en Frans Boumans-Willems, Harold Collaris, Berthy Daemen, Ton Kappelhof en Stella Mengels.

Aanvullende informatie of beeldmateriaal wordt door de auteur van dit artikel bijzonder op prijs gesteld.

Noten

- 1 Stichting Edmond Delhougne, Instituut voor genealogie & streekgeschiedenis, Roermond.
- 2 Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/persons?ss=%7B%22q%22:%22Joannis%20Hubertus%20Colaris%22%7D>, geraadpleegd op 9-4-2019.
- 3 https://denboschpubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=0-18&id=176414572&index=0, geraadpleegd op 9-4-2019.
- 4 https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_de_spoorwegen_in_Nederland, geraadpleegd op 2-5-2019.
- 5 E-mail Willem Oosterbaan, Collectiebeheerder Museum Het Dolhuis.
- 6 E-mail Stadsarchief 's-Hertogenbosch Afdeling Erfgoed.
- 7 M. Maas, *Krankzinnig verklaard* [Nijmegen 2017], Masterscriptie Geschiedenis en Actualiteit.
- 8 E-mail Willem Oosterbaan.
- 9 M. Maas.
- 10 E-Mail Ton Kappelhof.
- 11 M. Maas.
- 12 M. Maas.
- 13 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), Maastricht.
- 14 Inwonerslijsten Nuth.
- 15 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Krankzinnigenwet>, geraadpleegd op 4-5-2019.
- 16 M. Maas.
- 17 A.C.M. Kappelhof, *Reinier van Arkel 1442-1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrische ziekenhuis van Nederland* ['s-Hertogenbosch 1992].
- 18 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Hinthamereinde>, geraadpleegd op 4-5-2019.
- 19 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Dolhuis>, geraadpleegd op 9-5-2019.
- 20 E-Mail Ton Kappelhof.
- 21 M. Maas.
- 22 A.C.M. Kappelhof.
- 23 www.bosche-encyclopedie.nl/overig/ziekenhuizen/geneeskundig%20gesticht%20reinier%20van%20arkel.htm, geraadpleegd op 9-5-2019.
- 24 www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?canon_id=64, geraadpleegd op 23-5-2019.
- 25 A.C.M. Kappelhof.
- 26 M. Maas.
- 27 M. Maas.
- 28 M. Maas.
- 29 A.C.M. Kappelhof.
- 30 A.C.M. Kappelhof.
- 31 E-Mail Ton Kappelhof.
- 32 A.C.M. Kappelhof.
- 33 www.indexmundi.com/map/?v=2226&l=nl, geraadpleegd op 23-5-2019.
- 34 A.C.M. Kappelhof.
- 35 A.C.M. Kappelhof.
- 36 <https://www.reiniervanarkel.nl/diagnose-of-klachten>, geraadpleegd op 14-5-2019.
- 37 <https://www.reiniervanarkel.nl/verwijzers/wachttijden/wachttijden-cijfers>, geraadpleegd op 14-5-2019.
- 38 https://denboschpubliek.hosting.deventit.net/detail.php?nav_id=1-18&id=176447710&index=0, geraadpleegd op 9-4-2019.
- 39 E-mail Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), Maastricht.
- 40 Harold en René Collaris, *Collaris..... en alles wat daaraan vooraf ging* [z.p.2017].
- 41 E-mail Harold Collaris.
- 42 E-mail Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), Maastricht.
- 43 M. Maas.
- 44 E-mail Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), Maastricht.
- 45 E-mail Administratie begraafplaats Orthen, 's-Hertogenbosch.
- 46 www.begraafplaatsorthen.nl/historie-begraafplaats-orthen, geraadpleegd op 20-6-2019.

PHILIPPE VAN WERSCH

Philippe van Wersch (1951) is publicist en genealoog en beheert de website www.warsage.nl over de genealogie van de familie Van Wersch.

De Wielerbaan van Heerlen

De geschiedenis van het wielrennen begon in Zuid-Limburg in 1885 met het oprichten van een wielerclub in Maastricht. Al snel kwam Venlo met een houten wielerbaan van 400 meter die in 1894 werd geopend.¹ Pas in september 1915 kreeg de heer L. Savelberg, wonende aan de Ambachtstraat in Heerlen, een vergunning van de gemeente Heerlen om de grond te pachten en daarop een houten baan te bouwen.² Een jaar later, in oktober 1916, konden de Limburgse kampioenschappen korte en lange baan gehouden worden. Deze wielerbaan was 139 meter lang. De krant schreef: “De Heerlensche wielerbaan leent zich nu echter niet best tot het maken van snelle tijden”.³

Eén organisatie

Op initiatief van de provinciaal gedelegeerde van de Nederlandse Wielerbond, de heer Darmstadt uit Roermond, werd begin 1923 de *Zuid-Limburgschen Rennersclub ‘Veel Geluk’* opnieuw opgericht.⁴ Deze club was eerder al in 1912 opgericht onder de naam *Glück Auf*. Het doel was de wielersport in Zuid-Limburg zoveel mogelijk te bevorderen en in goede banen te leiden.

Wielerbaan

Naast *Veel Geluk* was er in Heerlen nog een wielervereniging actief. Dat was *Frisch Op* die in januari 1923 internationale wielervedstrijden op home-trainers op een zaalrenbaan organiseerde. Dat was, omdat dit brak met de wielertraditie, dermate ver-

nieuwend dat de opkomst matig was.⁵

Veel Geluk ging voortvarend verder. In maart van dat jaar ontstonden plannen om ook in Heerlen een modernere houten wielerbaan van 200 of 250 meter met tribunes te bouwen op het Bekkerveld. De naam van dit veld verwijst naar de driehoekige vorm van het terrein dat op een vogelbek leek. De eerste houten baan was in Amsterdam in het Olympisch Stadion, vervolgens verzezen ze in Rijswijk, Tilburg, Rotterdam, Maastricht en daarna in Heerlen. Het Limburgsch Dagblad schreef in juli 1923: “De pogingen tot het bouwen van een wielerbaan schijnen thans veel kans van slagen te hebben”. Wethouder Spijkers van Heerlen lichtte in juli 1923 de aanvraag toe voor de aanleg van een wielerbaan op een 4000 m² groot terrein aan het Bekkerveld.⁶ De werkzaamheden aan de wielerbaan aan het Bekkerveld vlotten goed: “Het wordt een first class baan. Zij zal groot worden: 225 meter lang, breed 6 meter met 7 meter in de bochten”.⁷ De organisator was dhr. P. Moonen, die een rijwielhandel had in de Akerstraat 20, samen met “een consortium van enkele sportminnaars”. *Veel Geluk* had inmiddels 95 leden. Daarom werd het bestuur uitgebreid met secretaris H. Lambermont wonende aan de Schaesbergerweg 59 in Heerlen.⁸ Hij was tevens de vervanger van de provinciaal gedelegeerde van Nederlandse Wielerbond.

In november 1923 vond vanwege het tienjarig bestaan van de *Zuid-Limburgschen Rennersclub Veel Geluk* op de wielerbaan van Heerlen een wedstrijd plaats.

In het kader van verdere regulering eiste *Veel Geluk*

van de *Zuid-Limburgschen Rennersclub*, en dus van alle verenigingen, dat er op het sportterrein voortaan verbandmateriaal aanwezig moest zijn. *Veel Geluk* had nogal wat invloed. Hun reglement besliste over goedkeuring van regionale wedstrijden van andere wielerverenigingen. Ook in Simpelveld, Wahlwiller, Ubachsberg werden in 1923 wielervedstrijden gehouden. De invloed van de Heerlense wielervereniging was zo groot dat deze wedstrijden alleen gehouden konden worden met inachtneming van het reglement van *Veel Geluk*.⁹

Op 19 augustus 1923 was de opening van de wielersbaan door wethouder Spijkers met de aankomst van het Kampioenschap van Limburg op de wielersbaan. Er waren 3000 toeschouwers. Natuurlijk werd de baan ook gebruikt door de *De Zuid-Limburgsche Rennersclub Veel Geluk*. Het Limburgsch Dagblad schreef: "Het keurig aangelegd baantje valt zeer in den smaak der renners".¹⁰ Er werden op de baan al direct grote internationale wedstrijden voor beroepsrijders gehouden. Door een importeur werd een premie uitgelooft: de winnaar kreeg een sportkostuum!

Gevaar

De bestuursleden van *Veel Geluk* werden voor twee jaar gekozen, met dien verstande dat het halve bestuur ieder jaar aftrad. De heer Savelberg, wonende aan de Smedestraat 5 in Heerlen, was ook provinciaal gedelegeerde van de Nederlandsche Wielerbond. Hij stelde zich in 1924 niet meer herkiesbaar bij *Veel Geluk*. Zodoende kwam M. Kessels als vicevoorzitter in het bestuur. Lindelauf werd herkozen. De nieuwe voorzitter werd M. Lambermont.

In maart 1924 loerde er een potentieel gevaar vanuit de gemeente Heerlen. Deze wilde op 1 januari 1925 het contract met de wielersbaan beëindigen. De wielersbaan zou moeten verdwijnen, wellicht naar een andere gemeente waardoor de belasting op gemakkelikheden ook zou verdwijnen. Gelukkig wonnen de lobbyclubs waardoor in april de gehele wielersbaan van een nieuwe houten vloer werd voorzien. Er kwam meer plaats voor toeschouwers. Voorheen was het een "drekbaan".¹¹ In de volksmond heette de baan *het Kuipke*. Nu konden er dus weer een wielervedstrijden georganiseerd worden. Die maand schreven zich vijftig deelnemers in. De entree voor het publiek was 15 cent en donateurs op de tribune en leden hadden vrije toegang. De maand erna trok de wedstrijd 4000 toeschouwers. De avondopenstelling volgde in juli 1924. Niet iedere renner was blij met de wielersbaan want hij was klein en had steile bochten. De entreeprijs varieerde. Voor grotere wedstrijden

met bekende Hollandse namen was de toegang voor de tribune fl. 1,25, op de 2^e rand fl. 1,- en staanplaatsen kostten fl. 0,65.¹² Dat er veel Hollandse renners meededen viel niet bij iedereen in goede aarde. Via een ingezonden brief in het Limburgsch Dagblad van juli 1924 vroeg een inwoner zich af waarom de directie van de wielersbaan alleen maar "buitenlandsche en Hollandsche renners haalden die hier met elkaar hun krachten komen meten. Van onze Limburgsche renners hoort men alleen op de buitensteedsche banen".

De entreeprijzen stegen in september opnieuw. Voor de tribune moest je nu fl. 1,75 betalen, voor de 2^e rand met zitplaatsen fl. 1,25 en de staanplaatsen kostten fl. 0,75 inclusief stedelijke belasting.¹³

Jaarcontract

De gemeente Heerlen bleef vasthouden aan de plannen om de wielersbaan de nek om te draaien. Het contract met de wielersbaan eindigde per 1 januari 1925. De exploitanten wilden weer een nieuw contract van één jaar. Het college van B&W kwam met een brief die zij in november 1924 van de kerkenraad der Gereformeerde kerk in Heerlen had ontvangen. Deze kerk stond aan de Bekkerweg 30. De kerkenraad klaagde over de activiteiten op de wielersbaan omdat die de godsdienstoefeningen in de kerk aan het Bekkerveld op zondagmiddag stoorden: de muziek, het geraas van auto's en het rumoer van het publiek.¹⁴

Het wielerseizoen begon ieder jaar op tweede Paasdag. Meestal was dat in april. Om de leden en publiek aan zich te binden organiseerde *Veel Geluk* in februari 1925 een zesdaagse op hometrainers in café Limburgia in Heerlen. De zaal zat alle dagen propvol.

Sigaren

Pierre Moonen, wonende aan de Akerstraat 6a in Heerlen, werd begin 1925 benoemd tot directeur van de Heerlense Wielersbaan. Hij was tevens secretaris van *Veel Geluk*. In mei 1925 schreef de wielersbaan een prijsvraag uit voor de toeschouwers. Drie firma's stelden prijzen ter beschikking. Highland Tobacco uit Amsterdam stelde 10.000 Blue Band sigaretten ter beschikking, de naamloze vennootschap sigarenfabriek Diadema uit Maastricht (Gubbelstraat) 3000 sigaren en Wolff en Hertzdahl met winkels in Heerlen (Geleenstraat), Sittard en Maastricht een kostuum. Sommigen wonnen 1000 sigaretten, sommigen 50 sigaren, anderen twee doosjes sigaretten.¹⁵ Hieruit kunnen we afleiden dat roken toen erg populair was. Aan de advertenties die de Highland Tobacco plaatste, kunnen we zien

dat er alleen mannen aan de prijsvraag deelnamen. De advertenties spraken alleen over ‘deelnemers’ aan de prijsvraag en dat een van de prijzen een ‘kostuum’ was. Het Centraal Bureau voor Statistiek publiceerde in 1924 de cijfers uit 1923 betreffende de verkoop van sigaren en sigaretten: er waren dat jaar 1 miljard sigaren verkocht, 2 miljard sigaretten en 12.800.000 kilo tabak. Dit vertegenwoordigde in 1923 een waarde van 15 miljoen gulden.

Ieder jaar opnieuw moest de wielersbaan terug naar de gemeente voor een nieuwe huurovereenkomst van de grond.¹⁶ De brief die de gereformeerde kerk in 1924 naar de gemeente stuurde was de aanleiding om in het contract van 1926 op te nemen dat de grond wel aan de wielersbaan verhuurd werd op voorwaarde dat het aantal wedstrijden op zondag beperkt bleef.

Nieuwe baan?

Het Limburgsch Dagblad van juli 1927 schreef onder de kop *Heerlener wielersbaan* het volgende. “De wielersbaan-exploitatie is wel de meest riskante sport-exploitatie in de open lucht en vooral dit jaar moeten de meeste banen dit ondervinden. De eene wedstrijd na den anderen verregent en menige baan moet haar poorten sluiten. Ook de Heerlener Wielersbaan zag reeds drie wedstrijden achter elkaar verregenen. Deze tegenspoed liet de Directie van genoemde baan niet afschrikken om a.s. Zondag wederom met een prima program voor den dag te komen.”

Er waren geruchten, zo schreef de Nieuwe Koerier, dat er sprake zou zijn van de oprichting van een nieuwe baan waarop met motoren kon worden geracet. De huidige baan was daarvoor te klein. Ieder jaar opnieuw werd de baan door de NWU gekeurd. Er werden enkel vragen gesteld ten aanzien van de bochten. Al eerder werden die te steil bevonden. Daarom werd overwogen of de baan door een verandering in de bochthelling aantrekkelijker gemaakt zou kunnen worden. Ook waren er in 1927 plannen om de wielersbaan te overdekken. De kosten daarvan bedroegen fl. 6 à 7000,-. Of zou wellicht een nieuw terrein rendabeler zijn? Om wedstrijden achter motoren op de baan te kunnen houden had de baan een A-concessie nodig. Maar de NWU wilde daar niet aan. Dat er al vanaf het begin van het bestaan van de baan zonder goedkeuring met motoren werd gereden deed er niet toe. In juli 1928 kwam die lang verwachte concessie dan toch.

Meningsverschil

Ook begin 1928 werd er weer een nieuw bestuur gekozen. Dit keer werden het M. Kessels, voorzitter en zelf wielrenner en oud-kampioen, Ph. Hinsens, J. Bijsmans, E.J. Timmers en P.J.H. Moonen.

Het terrein van de wielersbaan werd aan dhr. Kessels¹⁷ verhuurd en niet aan dhr. Moonen ofschoon Moonen al vanaf het begin betrokken was bij de wielersport in Heerlen.¹⁸ Ook had hij een rijwielenwinkel aan de Akerstraat. Hij stapte al snel uit het bestuur vanwege een meningsverschil met de anderen in het bestuur over een te nemen strafmaatregel tegen een renner. Moonen wilde deze renner straffen, de anderen niet.¹⁹

Een ander geschilpunt was dat voorzitter Kessels het jaar daarvoor bij een andere rijwielhandelaar was geweest met de vraag of deze voortaan de onderdelen voor de renners wilde leveren in plaats van Moonen. Kessels ving overigens bot.

Zowel Moonen als Kessels vochten hun meningsverschil via open brieven in de krant uit.²⁰ Moonen had aan de KWU geschreven dat de Heerlense Wielersbaan geld uitlooft als prijs in plaats van waardevolle kunstvoorwerpen of rijwielonderdelen. Eerst waren het medailles, daarna waardevolle rijwielonderdelen en daarna grotere geldprijzen.

In de begintijd reden de nieuwelingen “een wedstrijd over 5 of 6 ronden en weet u wat ze toen kregen als eerste prijs? Vaak een stel fijne baanwielen die een waarde hadden van ongeveer 20 gulden”.²¹ Moonen bleef zich wel bezighouden met het wielrennen. Samen met dhr. Maas van het gelijknamige café organiseerde hij in maart 1928 “een vaardigheidsrit voor wielrijders op transportrijwielen over een afstand van 15 tot 20 km”. In juni 1928 besloot hij zijn betoog: “Geachte lezers, weet u waar onze Limburgsche renners naar toe geholpen worden, als dat zoo doorgaat? Ze zullen binnenkort afgevoerd kunnen worden van de lijst der renners.

En aan wie dan de schuld? Aan allen, die nu niet mede protesteeren. Zij die met de wielersport medeleven, hebben toch al te best kunnen merken, dat onze Limburgsche renners ver op den achtergrond worden geplaatst in de wedstrijden hier op de baan. En waaraan hebben ze dat verdiend?”²²

De gemeente Heerlen was nog steeds van mening dat het Bekkerveld anders ingericht diende te worden. Vandaar dat er in mei 1929²³ op het Bekkerveld begonnen werd aan de bouw van de kweekschool Maria Immaculata voor onderwijzeressen naast de wielersbaan. Dit gebeurde in opdracht van de zuster Franciscanessen uit Valkenburg. In september 1929 werd die school geopend.²⁴ In juni 1936 werd de subsidie aan de kweekschool stopgezet.²⁵

Neergang

Moonen had al in 1928 geschreven dat de Heerlense wielersport te vlak lag waardoor ongelukken konden gebeuren en ook gebeurden.

Vanwege de populariteit van het wielrennen waren ook in andere gemeente verenigingen begonnen met het bouwen van banen. In 1930 kwam de baan van Heer bij Maastricht erbij. Die baan werd zelfs de beste en de snelste baan genoemd waardoor die in Heerlen minder dan de baan in Heer ging draaien. Daarbij kwam dat de crisisjaren ook in Heerlen hard aankwamen. Het bezoek aan de baan in Heerlen daalde ondanks dat er grote namen op de affiches stonden. Die grote namen vroegen hoge gages. Er moest dus iets gebeuren met de baan.

Het bestuur kwam in februari 1931 met het plan om de wielersport te verlichten. Tot overmaat van ramp zei de provinciaal afgevaardigde van de wielersport en lid van het hoofdbestuur van de Nederlandsche Wielren Unie, de heer Darmstadt uit Roermond, in maart 1931 dat *Veel Geluk* op papier nog wel bestond maar in de praktijk bestond zij nauwelijks nog.²⁶ Hij wilde de wielersport in Heerlen en omstreken weer tot bloei brengen. Op de door hem bijeengeroepen vergadering kwamen slechts 50 mensen opdagen.

Met algemene stemmen werd een nieuwe wielersportvereniging opgericht. Tevens werd de directeur van de Heerlense baan gevraagd om meer aandacht te schenken aan de Limburgse renners.

Het proefdraaien met de verlichting voor de wielersport vond op een vrijdag- en zaterdagavond in juni 1931 om 22.00 uur plaats waarbij er gratis toegang was.²⁷ Er waren 25 grote booglampen en 18 lampen en dieplampstralers: 6 van 1000 kaarsen en 12 van 600 kaarsen.

Op het Bekkerveld kwam in september 1931 ook een terrein beschikbaar voor de R.K. Voetbalvereniging Heerlen V.V.H. In 1932 draaide de wielersport volop, nu met versterkt geluid en muziek: "Den spreekhoorn-omroeper wordt hierdoor dus overbodig". De Sociaal-Demokratische Arbeiders Partij (SDAP) wilde in april 1932 via de gemeenteraad toestemming krijgen om gebruik te maken van de wielersportbaan voor meetings. Als de exploitant zou weigeren "dan zal volgend jaar de SDAP bij het verhuur met andere voorstellen komen". Het college van B&W van Heerlen stemde in met het voorstel tot het beschikbaar stellen van de wielersportbaan.²⁸ De maand erna kon eindelijk een baanrecord genoteerd worden: 100 km in 2 uur en 24 minuten!

De redactie van de Limburger Koerier vroeg zich in juni 1932 in een artikel af of de wielersportbaan nog wel van deze tijd is. De 225 meter lange Heerlense baan

bestond inmiddels 9 jaar. De afgelopen tijd waren er nieuwe banen gebouwd die kleiner en steiler waren en waar wel 5000 bezoekers de wedstrijden konden bijwonen. "Wij gelooven toch dat de Heerlener Wielersportbaan het langste leven heeft gehad."

In Eindhoven vond in september 1932 de oprichting plaats van de *Wielersport Exploitanten en Directeuren Vereeniging*. Voorzitter van het voorlopig bestuur was M. Kessels, de voorzitter van de wielersportbaan Heerlen. Toch was de baan in Heerlen niet dood. Tijdens een wielersportfeestje in augustus 1932 kwamen er meer dan 5000 bezoekers.

Oudste baan

Er kwamen steeds meer wielersportbanen. In 1933 waren er wielersportbanen in Kerkrade, Hoensbroek, Nuth, Sittard, Roermond, Oirsbeek en Schaesberg (met liefst 6000 plaatsen). Heerlen kreeg, als oudste Limburgse wielersportbaan, de eerste keuze bij het vaststellen van wedstrijddatums.

Dat de baan van Hoensbroek was aangelegd berustte op een 'foutje' van de Wielersportvereniging. Deze baan lag immers slechts vijf kilometer van die van Heerlen. Heerlen had echter nog een 'baan'. Dat was de lemen baan voor de Heerlense jeugd op de Vredesstraat. Daar kwamen in 1933 iedere avond zo'n 1000 tot 2000 toeschouwers naar de racende jeugd kijken. In september van dat jaar mocht de jeugd voor het eerst op de 'echte' wielersportbaan op het Bekkerveld de strijd met elkaar aangaan.

Ook de opkomst van Hitlers nationaalsocialisme had effect op de organisatie van de wielersportbaan. In augustus 1933 zou er een wedstrijd plaatsvinden tussen Nederlandse en Duitse koppels. Echter, geen van de Duitsers wilde of mocht starten omdat er geen hakenkruisvlag opgehangen werd. De Duitse Wielersportbond had Duitse renners verboden om te starten als er geen hakenkruisvlag opgehangen zou worden. De Duitsers werden vervangen door andere Nederlanders. Helaas werd de wedstrijd al na 10 minuten afgebroken omdat het begon te regenen dus ging het publiek onverrichter zake weer naar huis.²⁹

Nieuwe plannen

In Heerlen circuleerde het gerucht dat de gemeente in 1932 het plan had om de komende winter een overdekte winterwielersportbaan te bouwen. Heerlen zou dan de eerste gemeente in Nederland zijn met een dergelijke baan. Helaas voor de wielersportliefhebbers bleek het inderdaad om een gerucht te gaan. De gemeente had hiervoor helemaal geen plannen.³⁰ In september 1933 kwam een groep mannen bijeen

Laan van Hövell tot Westerflier in Heerlen. Foto: Atelier Cohnen (Collectie Rijckheyt Heerlen)

met hetzelfde plan. De argumenten vóór waren legio: er was geen concurrentie, niet van wielrenners, maar ook niet van voetballers en in de winter was er weinig te doen voor de wielierliefhebbers. Hierdoor zouden de gages voor de renners laag zijn en dus zou de entreprijs voor iedereen doenlijk zijn. Hetzelfde plan werd in 1934 weer geopperd. “Laten we allen samenwerken om de overdekte wielierbaan te krijgen waaraan in Heerlen zoo’n groote behoefte bestaat” schreef de Limburger Koerier op 1 december 1934. Het bleef echter bij een plan.

Wielierbaan verdwijnt

“De Heerlener wielierbaan verdwijnt door gebrek aan medewerking van het gemeentebestuur van Heerlen”, zo begon het bericht in het Limburgsch Dagblad in 1935. “De eens zoo beroemde Heerlensche Wielierbaan, kweekplaats van sterren, is ten doode opgeschreven naar verluid vanwege de geringe medewerking van gemeentewege.”³¹ De baan bracht tussen 1924 en 1934 fl. 50.000,- aan belasting op. De redenen om te stoppen waren de hoge belasting van 20% en de hoge terreinhuur. Er werden onderhandelingen gestart voor grond buiten de gemeente. Deze onderhandelingen hadden in zoverre effect dat de baan in maart 1935 afgebroken werd. De nieuwe baan kwam op het terrein

achter de bakkerij van fa. Kessels-Roos op Mus-schenbroek op de grens Heerlen-Schaesberg. De lengte was 200 meter. De belasting die de gemeente hief zou bepalen of het Schaesberg of Heerlen zou worden.

‘Bij ‘t afsterven der Heerlener Wielierbaan’ zo luidde de kop en het artikel vervolgde met “En zoo staan we aan het sterfbed van de eertijds zoo machtige heerscheres in de Limburgsche Wieliersportbeweging, de wielierbaan van Heerlen”.³²

Op het Bekkerveld zou wellicht een park komen met waterpartijen dat aangelegd zou worden in het kader van de werkverschaffing. Publieke werken begon in september 1935 met het egaliseren van het terrein waar “eenmaal de roemruchte Heerlener Wielierbaan heeft gelegen”. Het terrein zou wellicht gebruikt kunnen worden voor tentoonstellingen. De redactie van de krant had liever gezien dat dit terrein met het ernaast liggende terrein zou veranderen in een groot sportpark met een overdekte wielierbaan, een rolschaatsbaan etc.³³ In plaats daarvan kwam er in 1938 de Sint Anna kerk waarvan rector V. Kellenaers de bouwpastoor was.

Het was afgelopen met de wielersport in Heerlen. De wielierbaan heeft al met al tien jaar op het Bekkerveld gelegen en vele duizenden mensen vermaak geboden.

Noten

1 *Venloosch Weekblad*, 28 oktober 1893.

2 RhH, toeg.nr. 015 inv.nr. 03.3.1.1.120.

3 *De Telegraaf*, 3 oktober 1916.

4 *De Nieuwe Koerier*, 4 juni 1933.

5 *Limburgsch Dagblad*, 23 januari 1923.

6 *Limburgsch Dagblad*, 12 juli 1923.

7 *Limburgsch Dagblad*, 2 augustus 1923.

8 *Limburger Koerier*, 28 februari 1924.

9 *Limburger Koerier*, 1 juni 1923.

10 *Limburgsch Dagblad*, 25 augustus 1923.

11 *Limburgsch Dagblad*, 19 april 1924.

12 *Limburgsch Dagblad*, 12 juli 1924.

13 *Limburgsch Dagblad*, 5 september 1924.

14 *Limburgsch Dagblad*, 14 november 1924.

15 *Limburgsch Dagblad*, 30 mei 1925.

16 *De Nieuwe Koerier Maas- en Roerbode*, 3 mei 1926.

17 RhH, toeg.nr. 016, 258-N.

18 *Limburger Koerier*, 16 april 1928.

19 *Limburgsch Dagblad*, 8 juni 1928.

20 *Limburgsch Dagblad*, 10 april 1928 (Moonen), 7 juni 1928 (Moonen), 8 juni 1928 (Kessels), 9 juni 1928 (Moonen).

21 *Limburgsch Dagblad*, 9 juni 1928.

22 *Limburgsch Dagblad*, 7 juni 1928.

23 *Limburgsch Dagblad*, 14 mei 1929.

24 *Limburgsch Dagblad*, 19 september 1929.

25 *Limburgsch Dagblad*, 27 juni 1936.

26 *Limburger Koerier*, 26 maart 1931.

27 *Limburgsch Dagblad*, 12 juni 1931.

28 *Limburgsch Dagblad*, 6 april 1932.

29 *Limburger Koerier*, 28 augustus 1933.

30 *Limburger Koerier*, 26 november 1932.

31 *Limburgsch Dagblad*, 28 maart 1935.

32 *Limburger Koerier*, 16 maart 1935.

33 *Limburgsch Dagblad*, 17 september 1935.

MARCEL KRUTZEN

Marcel Krutzen (1959) is amateurhistoricus en afgestudeerd pastoraal werker, leraar VO-godsdiens en levensbeschouwing en maatschappelijk werker. Sinds 1986 is hij als reclasseringswerker werkzaam in het arrondissement Maastricht.

Communisten in de Mijnstreek: Jan van Beers (1895-1942)

Tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw woedde in de Oostelijke Mijnstreek een ware cultuurstrijd over de vraag hoe de miserabele situatie van de mijnwerkers verbeterd kon worden. Christelijke en algemene (bedoeld zijn de sociaal-democratische) bonden trokken zich het lot van de mijnwerkers aan en bestreden elkaar in het zoeken naar oplossingen. De verschillende bonden hadden hun eigen bladen om hun visie voor het voetlicht te brengen. De christelijken hadden hun De (K)Christelijke mijnwerker. De Mijnwerker kwam later in twee varianten uit: de Algemeene en daarnaast de Christelijke, later de Katholieke.

Ook de Communistische Partij Nederland mengde zich vanaf eind jaren twintig in deze strijd. Jan van Beers was daar lid van. *Het woord van den mijnslaaf* was het partijorgaan.

In maart 1930 wordt het eerste nummer van de communistische bedrijfskrant *Het woord van den mijnslaaf* aan Limburgse mijnarbeiders verstrekt. Het krantje wekt de woede van velen. Volgens het mijnwerkersorgaan *Glück Auf* zou *Het woord van den mijnslaaf* de spot drijven met de religieuze gevoelens van Limburgse katholieken. Onder meer de Mariadevotie zou belachelijk gemaakt worden. Nee, er is geen sprake van krenking van religieuze gevoelens, het gaat om een alleszins gerechtvaardigde strijd tegen de 'Roomsche terreur die in de mijnen heerst', schrijft het sociaaldemocratische weekblad *De Tribune*.¹ En de Vereniging Ave Rex Christe, die in de jaren 1930 voortvarend de restauratie van kasteel Hoensbroek op zich nam, richtte zelfs een 'afdeling Communisme-bestrijding op. Een concept van een circulaire spreekt duidelijke taal over het 'Communisme-gevaar'.²

Bouwvakarbeider Adrianus Hubertus (Jan of Janus) van Beers is een van de eerste verspreiders van *Het woord van den mijnslaaf*. Hij verspreidt het blaadje onder mijnwerkers bij de ingang van Staatsmijn Emma te Treebeek-Hoensbroek, aldus informatie van de Centrale Inlichtingen Dienst (CID).³

Jan wordt op 24 september 1895 geboren in het dijkdorpje Wamel in het Land van Maas en Waal in de provincie Gelderland. Hij is in 1928 getrouwd met Elisabeth Zee en woont aan de Kaldebornweg te Heerlen. Jan van Beers is een fervent communist. Hij is onder meer secretaris van de afdeling Heerlen van de Communistische Partij Holland (CPH) en actief lid van de Internationale Rode Hulp (IRH): hij helpt uit Duitsland naar Nederland (Limburg) uitgeweken communistische vluchtelingen, lezen wij in een artikel over de Internationale Rode Hulp.⁴ Enkele dagen na het verspreiden van *Het woord van den mijnslaaf* wordt Van Beers door politieagenten gearresteerd. Hij wordt verdacht van poging tot brandstichting in de woning van dominee Mol in het Molenbergpark te Heerlen. Deze poging zou tijdens een betoging in Heerlen tegen de kerkvervolgingen in Rusland hebben plaatsgevonden. Communistische bladen spreken van 'Communistenhetze in Limburg', 'Het leugenweefsel der zogenaamde brandstichting' en 'Provocatie in Limburg'. Partijgenoot Jan van Beers zou het slachtoffer zijn van 'een smerige Jezüietenstreek'. 'De Nederlandse bourgeoisie laat het huichelachtige 'democratische masker' vallen en toont haar ware fascistische tronie!'.⁵

'Te wapen tegen 't communisme. Ook Limburg wordt bedreigd'.⁶ In de Tweede Kamer stelt Louis de Visser, partijleider der communisten, vragen aan Jan Donner, minister van Justitie.⁷ Na veertien

Collectie mijnwerkerstijdschriften SHCL

Jan van Beers. Bron: Oorlogsgravenstichting

dagen hechtenis (12 april 1930) wordt Van Beers op vrije voeten gesteld. De aanklacht blijkt volstrekt onhoudbaar. Het advocatenduo De Jong en De Leeuw heeft uitstekend werk geleverd, aldus de communisten. 'Een fiasco voor de Limburgsche klassejustitie', schrijft *De Tribune* triomfantelijk. Van Beers, communist in hart en nieren, blijft zijn roeping trouw. Hij blijft strijden tegen de uitbuitingpraktijken van Kerk en Mijn. 'Neen, men krijgt de communisten er niet onder!' Tijdens de Tweede Wereldoorlog is Van Beers, evenals andere Heerlense communisten, actief in het verzet. In de Oostelijke Mijnstreek roert de communistische illegaliteit zich nadrukkelijk. Afgesproken wordt om groepjes te vormen die sabotage plegen, vooral in de mijnen. Zo kan men bijvoorbeeld transportbanden laten vastlopen. Krantjes en pamfletten kunnen mijnwerkers aanzetten tot het plegen van sabotage. Het communistische verzetsblad *De Vonk* wordt overal in de regio verspreid. Op 28 februari 1941 wordt Jan van Beers samen met enkele Heerlense partijgenoten door SiPo-leden (Sicherheitspolizei) uit Maastricht gearresteerd. Ze zijn verraden.

Jan komt uiteindelijk in het beruchte *Nacht und Nebel*-kamp Gross Rosen in Duitsland (sinds 1945 Polen) terecht. Sinds 1940 worden in dit kamp Joden, Polen en Russische krijgsgevangenen tewerkgesteld in de granietgroeven. Ook enkele tientallen Nederlandse politieke gevangenen, vooral communisten, zijn in Gross Rosen gedetineerd. De later bekende nazi-jager Simon Wiesental blijkt ook in Gross Rosen gevangen gevangen gezeten te hebben. Op 31 augustus 1942 overlijdt Van Beers in het kamp.⁹ Hij wordt slechts 46 jaar oud. Van de in totaal 125.000 gevangenen zouden er circa 40.000 gedood worden.

Inmiddels staat Jan van Beers vermeld in de *Erelijst van Gevallenen 1940-1944*.¹⁰ Dit document ligt in het gebouw van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Het bevat de namen van degenen die in de Tweede Wereldoorlog als militair of als verzetsstrijder voor het Koninkrijk der Nederlanden zijn gevallen.

Noten

1 *De Tribune* op 8 april 1930.
 2 Rijckheyt Heerlen, Archiefnr. 429, Vereniging Ave Rex Christe. Bij doornemen van het nog niet geïnventariseerde archief aangetroffen.
 3 Zie: <http://resources.huylgens.knaw.nl/rapportcentraleinlichtingendienst/data/IndexResultaten/IndexPersoon?reconstructieid=2257&persoon=ja>. Website geraadpleegd

op 23 oktober 2019.
 4 *De Waarheid* van 3 mei 1979.
 5 *De Tribune* van 31 maart 1930
 6 *De Limburger Koerier* van 5 april 1930
 7 *Haagsche Courant* van 5 mei 1930
 8 Fred Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de*

Tweede Wereldoorlog. Deel II. [Leeuwarden/Mechelen, 1994], p. 998, 1001, 1017-1018.
 9 Zie: <https://www.erelijst.nl/content/erelijst-van-gevallen-1940-1945>. Geraadpleegd op 23 oktober 2019.
 10 Zie: <https://oorlogsgravenstichting.nl/persoon/8649/adrianus-hubertus-van-beers>. Geraadpleegd op 23 oktober 2019.

PAUL BORGER

Paul Borger, regionaal amateur historicus en bestuurslid van Het Land van Herle.

Jachtgeweren, geweren, pistolen en ander wapentuig voor en tijdens de bezetting

Tijdens de jaren dertig van de vorige eeuw verkeerde Duitsland in roerige tijden. De roep om oorlog werd mede door de fascistische beweging aangewakkerd en vele joodse burgers ontvluchtten nazi Duitsland.

Op 13 maart 1938 werd Oostenrijk geannexeerd en werd daardoor een deel van Duitsland. De internationale oorlogsdreiging werd zo sterk dat Nederland op 28 augustus 1939 de gehele mobilisatie afkondigde en daarmee werd de gehele krijgsmacht in staat van paraatheid gebracht. Zestien lichteningen, die van 1924 tot en met 1938 (geboren in 1904 tot 1920), werden opgeroepen. Het leger bestond in 1939 uit 280.000 man.¹ Op 1 september viel Duitsland Polen binnen en twee dagen later verklaarden Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland. Op 17 september viel Rusland Polen binnen. Europa was in rep en roer.²

Nadat de algemene mobilisatie was afgekondigd maakte de gemeente Hoensbroek gebruik van de vuurwapenwet artikel 9 uit 1919 dat bij oorlogsdreiging alle vuurwapens in de gemeente Hoensbroek ingeleverd moesten worden. Via aanplakbiljetten werden de inwoners opgeroepen om alle vuurwapens met munitie in bewaring te geven bij de gemeente die deze zou opslaan in de kluis van het politiebureau in Hoensbroek. De Schutterij St. Sebastianus had 16 antieke onklaar gemaakte geweren in haar bezit. In het reglement van de schutterij stond dat de schutterij bij oorlogsdreiging ophield te bestaan en de wapens moesten worden ingeleverd. De leden van de schutterij waren dan ook de eersten die hun wapens op het politiebureau afleverden. Nadat bijna iedereen de wapens met bijbehorende munitie had ingeleverd bleek een aantal geregistreerde wapens niet aanwezig te zijn. De politie wist deze al snel op te sporen nadat bedreigd was met zware straffen. Er werden in totaal 42 jachtgeweren ingeleverd, zowel enkel- als dubbelloops. Andere wapens die ingenomen waren: 28 automa-

tische pistolen, 18 cilinder revolvers, 15 Floberts zowel enkel-als dubbelloops van div. kaliber, 3 parbellum geweren, 7 prijsschietgeweren, 5 revolvers, een windbuks, een alarmpistool, een achterlader en de 16 antieke geweren van de Schutterij St. Sebastianus. In totaal 137 stuks vuurwapens en 3205 stuks kogels en patronen.

Meegenomen wapens door Duitsers

Op 22 mei 1940 verschenen Duitse militairen op het politiebureau die de in beslag genomen wapens wilden zien. Ze zagen dat het om een aanzienlijke hoeveelheid ging en namen zonder pardon 63 revolvers, pistolen, prijsschietwapens, Floberts, een alarmpistool en een luchtbuks mee, zonder daarvan een bewijs of verklaring af te geven. De overgebleven 11 Floberts, prijsschietgeweren en pistolen waren op 9 september 1940 bij de gendarmerie in Maastricht ingeleverd.

Er waren 11 jagers die in het bezit waren van dubbelloops geweren: Beckers TH.H. Akerstraat, Baggen H.P. Akerstraat, Van de Berg M.J.J. Nieuwstraat, Bus W.H. Slakkenstraat, Custers A.L.H. Aldenhofstraat, Eggen H. Pres. Rooseveltstraat, Houben J.H.A. Vaesraderweg, Kaufmann H.B.A. Kouvenderstraat, Maas J.J.J. Pres. Rooseveltstraat, Vincken J.N.J. Pres. Rooseveltstraat en Widdershoven J.H. Pres. Rooseveltstraat.³

Deze elf jagers, die in het bezit waren van een jachtakte, kregen hun wapen(s) terug na goedkeuring van de politie Hoensbroek. Ze moesten deze echter op last van de Duitsers op 10 mei 1940 weer inleveren. Op 30 augustus 1940 kregen de jagers ze weer terug om te kunnen jagen, maar op 9 april 1941 werden ze verplicht weer ingeleverd waarna men ze op 16 augustus 1941 opnieuw terug kreeg om te jagen. In januari 1942 werden ze definitief ingevorderd inclusief de nog aanwezige patronen.

Op 24 september 1941 komt nog een aanvullende verordening dat in de zin van de Wapenverordening het in bezit hebben van slag- en stootwapens zoals boksbeugels, ploertendoders en degenstokken verboden zijn evenals alarmpistolen. Deze wapens konden burgers tot 1 oktober 1941 straffeloos inleveren bij het Hoofd van Politie. Overtreding zou zwaar gestraft worden.

Inbeslagname en verzending wapens

Op 30 april 1942 zijn de bij de politie in bewaring gegeven jachtgeweren door losse arbeiders E. Bindels en H. Sniijders van de gemeente Hoensbroek verpakt in kisten en door agenten naar de Sicherheits Dienst in Maastricht gebracht.

Op 23 juni 1943 zijn de 2238 ingeleverde jachtpatronen afgegeven bij het Directoraat Generaal van Politie te Apeldoorn door de agenten van politie De Vos, Buding en Rens.

De kosten van het inleveren, opsporen, verpakken

en wegbrengen van de wapens en patronen bedroegen in totaal 422,08 gulden.⁴

Na het einde van de oorlog zijn er pogingen gedaan om de wapens terug te krijgen maar slechts een enkeling kreeg zijn wapen terug. Omdat dit aangemerkt kon worden als oorlogsschade heeft de gemeente Hoensbroek op 28 juli 1947 bij de Schade-Enquête-Commissie van het ministerie van Financiën een verzoek ingediend tot compensatie van deze oorlogsschade.⁵

De enige wapens die in de politiekuis achterbleven waren de antieke geweren van de Schutterij St. Sebastianus die vlak voor de oorlog ter ziele was gegaan.

Voor de oorlog waren er nogal wat wapens in omloop: vrijwel alle boeren maar ook veel notabelen en middenstanders hadden een wapen: emerituspastoor Röselaers, pastoor Lenders, rector Moonen, kapelaan Otten en kapelaan Hendriks, maar ook apotheker Martens en hoger gemeentepersoneel zoals Peeters en Penders, hadden een geweer of een pistool.

Noten

1 https://www.dehofmarken.nl/hofmarken/markelo/pdf/canon/mobilisatie_1939
2 https://nl.wikipedia.org/wiki/Poolse_veldtocht

3 Rijckheyt, 062, Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 0591.
4 Rijckheyt, 062, Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr. 0112.

5 Rijckheyt, 062, Archief Gemeente Hoensbroek 1940-1947, inv.nr.0848.

1944-2019 75 jaar vakbond ABW

KOOS LINDERS

Op 5 november 2019 werd in boekhandel Van der Velden Van Dam te Heerlen deel 16 van de Historische Reeks Parkstad Limburg gepresenteerd: *1944-2019. 75 jaar Vakbond ABW. De oudste nog bestaande neutrale zelfstandige vakbond in Limburg.*¹ De op 23 september 1944 opgerichte Vakbond ABW (Algemene Bond van Werknemers) is een opmerkelijke eend in de vakbondsbijt van Zuid-Limburg. Sinds de stormachtige industrialisatie van Zuid-Limburg (mijnbouw) werden alle organisaties van werkgevers, werknemers en middenstand langs confessionele lijnen opgezet, met name de katholieke. Gewaarschuwd door de toestanden in de Duitse en Belgische kolenbekkens, wilden de burgerlijke en kerkelijke elites voorkomen dat het in Zuid-Limburg een chaos zou worden en dat het katholieke geloof zou verdwijnen. Daarom moest ook aan het opkomende socialisme een halt worden toegeeroepen. Daartoe werden in allerijl Rooms-Katholieke stands- en vakorganisaties opgericht; de standsorganisaties bekommerden zich voornamelijk om het geestelijk en sociaal-cultureel belang van de verschillende maatschappelijke standen, de vakorganisaties behartigden de materiële belangen (loon, arbeidstijd en cetera) binnen een specifiek vakgebied of bedrijfstak. Zo bestonden er katholieke, protestante en neutrale mijnwerkersbonden. De ‘neutrale’ werden door de confessionelen neergezet als in feite socialistisch en dienden dus met man en macht bestreden te worden.² Het was voor katholieken ten stelligste verboden om lid te zijn van een ‘neutrale’ vakvereniging. Zuid-Limburg bevond zich in de houdgreep van de confessionelen, met name de Katholieken. De Tweede Wereldoorlog bracht mijnwerkers van

allerlei levensbeschouwelijke pluimage bij elkaar in het verzet tegen de nazi's. Die samenwerking zou ook na de oorlog moeten blijven voortduren. Een nieuwe, algemene mijnwerkersvakbond, een bond voor iedereen, dat werd het parool. Na de bevrijding in september 1944 werd daarom in september van dat jaar door Wim van Exter in het Casino in Treebeek de Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf opgericht. Het boek bericht uitvoerig over deze turbulente oprichtingsperiode. Het *Limburgsch Dagblad* plaatste het persbericht van de oprichtingsvergadering, maar voegde daar wel het commentaar van de R.K. Mijnwerkersbond aan toe: “Uit een en ander is wel duidelijk komen vast te staan, dat over eenheid niet meer behoeft gesproken te worden en voor de eenheid geen bond meer nodig is. Na de vergadering te Heerlen en elders weten de katholieke en andere mijnwerkers waaraan zij zich te houden hebben.” Aan het lidmaatschap van de katholieke bond dus, en aan geen enkele andere. Van Exter had drie ‘handicaps’: hij was niet katholiek, geen mijnwerker én communist. Dat laatste gaf in de reacties de doorslag. Van Exter was niet onafhankelijk omdat hij door Moskou aangestuurd zou worden. Intern leefde de vrees, dat hij katholieke mijnwerkers zou afschrikken en dat zou nadelig zijn voor het ledenaantal van de nieuwe vakbond. Exit dus Wim van Exter, om tactische redenen, zo zei de CPN. De nieuwe voorzitter, de katholieke mijnwerker Wiel Hamers, verklaarde al snel in het bestuursbeginselprogramma dat “Alle doelstellingen en maatregelen door den bond na te streven of te nemen, zullen berusten op christelijken grondslag”. De bond ontdeed zich definitief van de band met de communistische partij.

Deze voorbeeldig gedocumenteerde studie van Hans Thissen, zelf lid van de ABW, geeft vervolgens een helder overzicht van de ontwikkeling van de vakbond vanaf de oprichting, waarbij de auteur een betrokken, kritische zakelijkheid betoont.

De doelstelling van de ABW was vanaf het begin de “Bestrijding van alle niet-sociale en liberaal-kapitalistische toestanden en machtsinvloeden in het mijnbedrijf”. De eis was: een menselijke samenwerking tussen alle leden van de bedrijfsgemeenschap, invoering van een standaardloonstelsel zonder premies en verbetering van alle pensioenen. Vanaf het begin werd samenwerking gezocht met de katholieke bond en er werd zelfs de vraag gesteld of een fusie mogelijk was. Die fusie bleek niet mogelijk. “Eerlijk overleg met de nieuwe bond” was van de kant van de katholieke bond het hoogst haalbare.

De naam van de vakbond kan gemakkelijk tot verwarring leiden. Tot 1968 heette de bond de Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf. Bij de sluiting van de mijnen veranderde de naam in: Algemene Bond van Werknemers, in 1994 omgedoopt in Regiovakbond ABW. In 2003 kreeg de bond de huidige naam: Vakbond ABW: Algemene Bond van Werkers. De keuze voor regionale verbondenheid

was welbewust gemaakt en kwam/komt vooral tot uiting in de prominente aandacht voor belangenbehartiging van de individuele werknemer en de inzet voor goede, sociale afspraken in de bedrijven.

Het boek geeft vervolgens een overzicht van de wapenfeiten van de voorzitters en de besturen vanaf de oprichting tot heden. Wiel Hamers (1944-1967), Daan Brandt (1967-1975), Wiel Cobben (1975-1980), Wiel Smeets (1980-1986), Leo Noy (1986-2001), Okke Verstreng (2001-2005), Harrie Boesten (2005-2006) en Jack Hurxkens (2006-heden) hebben ieder hun eigen stempel op de vakbond gedrukt.

Vanaf het begin stond neutraliteit en politieke onafhankelijkheid voorop waardoor de bond niet gebonden was aan een van bovenaf opgelegd beleid. Het belang van deze studie is vooral gelegen in het feit dat hier verslag gedaan wordt van een vakbond die een eigen weg gezocht en gevonden heeft in het indertijd sterk verzuilde landschap in Zuid-Limburg. Die eigen weg wordt gedetailleerd beschreven en vormt dusdoende een welkome aanvulling van de documentatie van de sociaal-economische ontwikkeling in de Mijnstreek na de Tweede Wereldoorlog.

Vier voorzitters in 1978: Wiel Smeets, Daan Brandt, Wiel Hamers en Wiel Cobben.

Noten

1 Hans Thissen, *1944-2019. 75 jaar Vakbond ABW. De oudste nog bestaande neutrale zelfstandige vakbond in Limburg* [Heerlen 2019]. Historische Reeks Parkstad Limburg nr. 16. ISBN/EAN: 978-94-93037-05-2. 133

pg. Geill. Prijs: € 17,95. Voor abonnees van *MijnStreek* en leden van de vakbond ABW € 15,-.

2 Een mooi voorbeeld van deze felle strijd tussen katholieken en socialisten is:

K. Linders, ‘De soepkokerij in Heerlen. Over te heet (niet) opgediende katholieke soep’, in *MijnStreek* 3[2018]4, 14-16.

AANGESTIPT...

KOOS LINDERS, WIM NOLTEN EN ROELOF BRAAD

Bokkenrijders in Zuid-Limburg en omstreken (1730-1748) Een speurtocht door de archieven en streekliteratuur. Deel II. Vervolgen en terechtstellingen.

Door Rein van Lieshout (Heerlen 2019), geïll., 220 blz., ISBN: 978-94-93037-08-8. Prijs: € 18,50.

Dit boek is het tweede deel in een serie van drie boeken over de Bokkenrijders. Ging deel I over de ontdekking en de arrestaties van Bokkenrijders, met name in Hoensbroek, het tweede deel behandelt de vervolgingen en de terechtstellingen te Rekem (Joannes Ponts), het Staatse Heerlen, Merkelbeek, Brunssum, Kerkrade, Schinveld, Nuth en (opnieuw) Hoensbroek. Rein van Lieshout beschrijft de rechtsgang rond de veroordeling van de Bokkenrijders. Hij doet dit tot in detail, daarbij voortreffelijk ondersteund door transcripties en vertalingen van letterlijke teksten van de verhoren en vonnissen. De pijnbank wordt herhaaldelijk ingezet om 'be-

kentenissen' aan de gearresteerden te ontfutselen en de terechtstellingen zijn massaal.

Over de Bokkenrijders doen tal van verhalen en legendes de ronde. Om een goed beeld te krijgen van wat er echt gebeurde rond de Bokkenrijders, is het van belang zoveel mogelijk feiten en achtergronden te weten. Het onderzoek van Rein van Lieshout draagt daar in hoge mate aan bij. Belangrijke bronteksten die nu boven water zijn gekomen die aan de vervolging van de bokkenrijders ten grondslag hebben gelegen en niet eerder gepubliceerde archiefbronnen zijn in vertaling vanuit het achttiende-eeuwse Frans, Duits en Nederlands in dit boek opgenomen. Zo kan de lezer kennismaken van hetgeen zich destijds precies heeft afgespeeld ten aanzien van leefomstandigheden, machtsverhoudingen en procesvoering en wat er in de loop van de tijd aan fictie is ingeslopen. Nieuw is ook dat in het boek 18de-eeuwse brieven opgenomen zijn die nog niet eerder werden gepubliceerd. Deze brieven betreffen correspondentie tussen enkele schouten in Zuid-Limburg en omstreken waarin ze elkaar op de hoogte houden van de nieuwste inbraken en personen die daarvoor zijn opgepakt of voortvluchtig zijn. Het wachten is nu op deel III, waarin de auteur ook zijn conclusies met ons zal delen. (KL)

“Ze spelen helder als mijnwerkers” De harmonieorkesten van de Staatsmijnen in de Oostelijke Mijnstreek.

Door Harry Strijkers (Heerlen 2019), geïll, 222 blz., ISBN 978-94-93037-02-1. Prijs: € 21,50.

De Nederlandse blaasmuziek nam door toedoen van Heerlenaar Mathieu Kessels (1858-1932) een enorme vlucht. Hij was in de tweede helft van de 19de eeuw, vooral na zijn verhuizing in 1886 naar Tilburg, de grondlegger en componist van vele muziekkuitgaven en leermethoden voor de verschillende instrumenten, een instrumentenfabriek en het concourswezen. In de actualiteit van de tijd werden er ook bij de Nederlandse kolenmijnen harmonieën of fanfares opgericht. De oudste is die van de Domaniale mijn, de 'Bergkapelle' (opgericht 1892). Daarna volgden de blaasorkesten van de Staatsmijn Wilhelmina (1908), de Staatsmijn

Emma (1914), de Oranje Nassau-mijnen (1914), de Willem Sophia (1923) en die van Staatsmijn Maurits (1927). De orkesten waren de eerste blaasorkesten in de regio die volledig in uniform werden gestoken. De mijn-orkesten waren geliefd en befaamd om hun superieure kwaliteit. De titel verwijst min of meer naar de impact die de Staatsmijnorkesten hadden ook voor de lokale muziekverenigingen in de mijnstreek. Hoe dat precies zit, vraagt om nadere uitleg. Dus is het goed dat de geschiedenis van deze orkesten uitgebreid wordt vastgelegd. Oud DSM-archivaris Harry Strijkers doet dat dit keer voor de Staatsmijn-orkesten van de Wilhelmina en de Emma, nadat hij eerder (1985) een boek over de harmonie van de Maurits had geschreven. Hij dook daarvoor in archieven en literatuur en verzamelde allerlei wetenswaardige gegevens over het reilen en zeilen van beide harmonieorkesten, vanaf hun oprichting tot aan het samengaan in het Harmonie-orkest DSM in 1966. Het boek is zeer leeswaardig en bevat ook de biografieën van de befaamde dirigenten van deze orkesten. Een register maakt het boek compleet. Als nu nog een boek over de orkesten van de particuliere mijnen wordt samengesteld dan is dit hoofdstuk uit ons mijnverleden in zijn geheel vastgelegd. (RB)

De Bokkerijders. De bende van Geerlingh.

Door Arthur Moonen (Soest 2019), geïll., 270 blz., ISBN: 978-94-6389-538-5. Prijs: €21,99.

Dit Bokkerijdersverhaal (Moonen houdt overigens vast aan 'Bokkerijder' zonder tussen -n) speelt zich af in en rond Schinnen tussen de jaren 1730 en 1751. Het is een fictief verhaal, zo zegt de schrijver, maar de personen in dit verhaal hebben wel echt geleefd. Moonen plaatst zijn personages aan de rand van de samenleving: velen van hen werden gedwongen om door diefstal en afpersing in hun levensonderhoud te voorzien. Zij leidden een ruw en rauw bestaan, zochten hun vertier

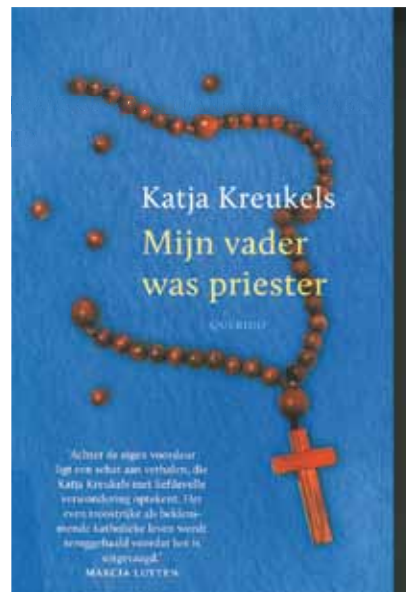
in drink- en braspertijen en namen het niet zo nauw met de huwelijksrouw. Echt goede manieren hadden ze niet, zo geeft de schrijver aan. Men zij dus gewaarschuwd bij het lezen van dit boek.

Het verhaal geeft een aardige sfeer-tekening van die periode. De tekst wordt authentiek door het gebruik van woorden en uitdrukkingen uit het Limburgs dialect en het Bargoens. Gelukkig staat er aan het einde van ieder hoofdstuk een vertaling. Voor echte, degelijke informatie over het verschijnsel Bokkerrijders wende men zich echter liever tot de studies van Rein van Lieshout. (KL)

Mijn vader was priester

Door Katja Kreukels (Amsterdam 2019), geïll., 284 blz., ISBN 9021416854. Prijs: €21,99.

Wanneer de journaliste en cultuursocioloog Katja Kreukels op haar 18e jaar hoort dat haar vader priester is geweest, gaat ze samen met haar vader op zoek naar zijn verleden. Het is een invoelend boek geworden, niet alleen ten aanzien van het leven van haar vader, maar vooral ook naar de periode waarin hij gewerkt en geleefd heeft. Het is de Roomse wereld in de jaren na de Tweede Wereldoorlog in Limburg, die langzaam ontkerkelijkert en afbrokkelt. Kreukels beschrijft het leven van haar vader bij de Montfor-

tanen in Schimmert. Ze trekt langs kloosters en kerken, gaat op bezoek bij de laatste paters en vliegt met haar vader naar IJsland, waar hij missionaris was. Naarmate zijn geloofsleven zich verdiept, groeit de innerlijke breuk met de kerk.

Katja Kreukels plaatst het leven van haar vader in de veranderingen in kerk en samenleving en geeft zodoende een boeiend en sereen beeld van een tijd die langzaam aan het vervagen is. Er zijn veel studies verschenen over de door haar beschreven periode. Het voordeel van dit boek is dat die geschiedenis nu persoonlijk invoelbaar en herkenbaar geworden is. (KL)

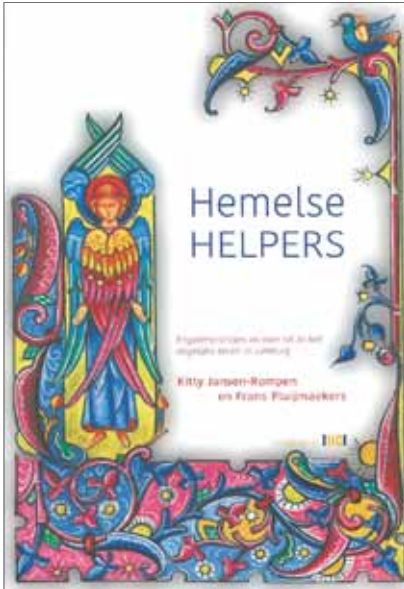
Hemelse Helpers

Engelenprentjes en hun rol in het dagelijks leven in Limburg.

Door: Kitty Jansen-Rompen en Frans Pluijmaekers (Maastricht 2019), geïll., 202 blz., ISBN: 978-94-93048-10-2. Prijs: € 24,90.

Op enig moment werd cultureel antropoloog Kitty Jansen, curator bij Museum De Domeinen in Sittard-Geleen, benaderd door Frans Pluijmaekers om hem te helpen bij het verzorgen van een uitgave van zijn gigantische verzameling bidprentjes. 'Engelen' zou het hoofdthema worden en zo ontstond het boek 'Hemelse Helpers', waarvoor Kitty Jansen de tekst samenstelde. Het is een fraai verzorgde, goed gedo-

cumenteerde uitgave geworden met een schat aan illustraties van engelenprentjes, die een goed inzicht geven in het Limburgse (volks)-geloof, vooral in de periode 1850-1980. Kitty Jansen toont aan dat de klassieke godenwereld en vooral de Joodse traditie als bakermat van de engel gezien kan worden. Zij gaat in op de plaats van de engel in de christelijke traditie en wijdt een hoofdstuk aan de 'engelenwereld', waarin de aartsengelen en de engelbewaarder een prominente rol spelen. Uitvoerig en gestaafd met veel illustratieve voorbeelden beschrijft zij de positie van de engelen in de Limburgse volkscultuur: doopprentjes, beloningsprentjes, communieprentjes en bid- of doodsprentjes. Kitty Jansen laat zich niet verleiden tot een theologisch-dogmatische discussie over de relatie tussen het sacrale en het profane of over het bestaan van engelen. Zij beschrijft en analyseert dat het engelengeloof een substantieel onderdeel uitmaakt van religieuze duidingen, met name de Rooms-Katholieke traditie, waarbij engelen mensen helpen om zin te ontdekken in het bestaan. Het boek biedt een schat aan gegevens over het geloof in engelen en is een bron van herkenning voor die lezers die opgegroeid en opgevoed zijn met engelen, met name de bewaarengel, die over de schouder meekijkt, beschermt en waarschuwt wanneer gevaar op de loer ligt. (KL)

Aus dem Schatzhaus der Geschichte 900 Jahre Pfarre St. Gertrud Herzogenrath.

Door Frank Pohle (Hg.) (Herzogenrath 2016), geïll., 260 blz. Prijs (antiquarisch) ca. € 30,00.

Eind 2016 verscheen van de hand van Frank Pohle een boek over het 900-jarig bestaan van de parochie Sankt Gertrud in 's-Hertogenrade. Dit werk bestaat uit twee delen: Beiträge en Katalog. Pohle putte hiervoor uit de werken van wijlen Louis Augustus, Heinz-Josef Clemens en Paul Akens. In het deel 'Beiträge' behandelt de auteur de 900-jarige geschiedenis en andere kerkelijke jubilea; vier parochiearchieven in 'Eurode'; de geschiedenis van de kerkorgels; de pastoors in het oude 'Land van Rode' en verenigingen en congregaties. In het deel 'Katalog' komen de kostbaarheden in de bibliotheek, oorkonden, documenten en tekeningen uit het archief en meesterwerken uit de kerkenschat aan de orde. Dit deel wordt afgesloten met een bibliografie. Een personen- en/of zakenregister ontbreekt helaas. Het boek bevat daarnaast een tweetal interessante bijdragen over het parochiearchief Sint Lambertus Kerkrade en een aantal foto's. Verder is een akte uit 1474 betreffende een erfrente van de hof Haanrade in het boek opgenomen. Uiteraard

ontbreekt een lijst van de pastoors niet. De parochies St. Gertrud, Afden; St. Maria Himmelfahrt, Herzogenrath en St. Antonius, Niederbardenberg werden per 1 mei 2005 onder pastoor Guido Rodheutd samengevoegd tot St. Gertrud, Herzogenrath. Het boek bevat een aantal zwart/wit foto's maar vooral de prachtige opnames in kleur van gebouwen, akten, boeken, kelken en misgewaden voorzien van toelichtende teksten springen in het oog. Ook bevat het werk een bronnenopgave. Het betreft een uiterst informatief werk over deze buurparochie dat van de lezer wel enige inspanning vraagt. Voor 'Eurodenaren' een welgemeende aanrader. [WN]

Progressieve liberalen contra conservatieve katholieken in Limburg in de negentiende eeuw

Het liberaal-nationalistisch en ultramontaans denken in Limburg en Thorn en omstreken in de negentiende eeuw.

Door Michel Hennissen (Thorn 2018), geïll. (z/w), 303 blz., ISBN 9789090314594. Prijs: €30,- inclusief verzendkosten (€5,-). Te verkrijgen bij: michel.hennissen@hetnet.nl.

In deze literatuurstudie geeft de auteur een beeld van de manier waarop rationalistische en liberaal-nationale denkvormen van de Verlichting en van ultramontaanse tegenreacties

daarop langer dan een eeuw een specifieke inkleuring kregen in de Limburgse Maasstreken en met name in Thorn en omstreken in de periode van vlak voor de Franse revolutie tot rond het einde van de negentiende eeuw.

De opzet van de studie maakt deze niet alleen van belang voor inwoners van Thorn en omstreken omdat de auteur bij de beschrijving van de politieke en godsdienstige gebeurtenissen geografisch uitgaat van ontwikkelingen op drie niveaus en deze met elkaar in verband brengt: het Europees niveau, het niveau van de Zuidelijke Maasgebieden van het huidige Belgisch en Nederlands Limburg en uiteindelijk een toespitsing op Thorn en omstreken. Verschillende thema's komen aan de orde, zoals het absolutistisch staatsdenken van vóór de Franse revolutie en de ontwikkelingen in de Franse tijd rond de eed van trouw aan de grondwet en de nationalisatie en verkoop van kerkelijke goederen (Rijksabdij Thorn). De ontwikkelingen onder de koningen Willem I en Willem II (1815-1839) worden exemplarisch geschetst aan de hand van het onderwijs als spanningsveld tussen nationaal en liberaal denken enerzijds en ultramontaans en traditionalistisch denken anderzijds. De auteur besteedt uitvoerige aandacht aan het episcopaat van bisschop Paredis (1839-1886), met name aan diens ultramontaanse houding, het nationalisme en het katholiek reveil. Tijdens zijn episcopaat en dat van zijn opvolger Boermans vindt een kanteling plaats van het sociale denken binnen de katholieke kerk.

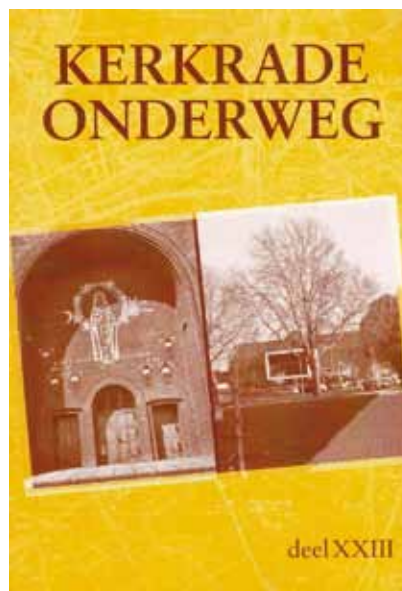
Het boek biedt een heldere kijk op deze belangwekkende periode in de wijze waarop de katholieke kerk Europees, nationaal en lokaal, worstelde met de groeiende moderniteit. In de negentiende eeuw was de verhouding tot de moderniteit sterk afwijzend en antithetisch. Pas tegen het einde van de eeuw zou de katholieke kerk die afwijzende houding 'inruilen' voor een competitieve waarbij de kerk, interessant genoeg,

meer en meer gebruik ging maken van de methodes van de moderniteit, zoals organisatie en onderwijs. Een duidelijk en strak opgebouwde studie, ten zeerste aanbevolen. (KL)

Kerkrade Onderweg deel XXIII

Historische Kring Kerkrade (Kerkrade 2019), geïll., 183 blz., ISBN 978-9-070-246-65-5. Prijs: € 17,50.

In deze jaarbundel van de Historische Kring Kerkrade staan weer meerdere interessante bijdragen over (ver) uiteenlopende onderwerpen door diverse auteurs. Ik noem ze kort: 400 jaar broederschap St. Sebastianus, Bokkenrijders en de mythe van het sociaal banditisme, de waarde van carnaval voor het Kerkraads dialect, een bijzonder onderduikadres en nog andere WO II-bijdragen, onder andere over twee vliegtuigcrashes, over de wijk Spekholzerheide, bijzondere

20ste-eeuwse gebouwen in Eygelshoven en Hopel, de Internationale Autobus Onderneming, IJzerwarenwinkel Weelen, over het gemeentemuseum en kasteel Erenstein, de kunstschilder Frans Savelsbergh en kunstenaar Jan Ploum. Dus weer voor elk wat wils! (RB)

Nu op vele plaatsen '75 jaar bevrijding' wordt herdacht verschenen en verschijnen meerdere boeken rondom de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. De vermelding ervan mist u in dit en het komende nummer van *MijnStreek*. De redactie verzamelt echter deze boeken die in en over onze regio zijn uitgegeven voor een uitgebreide bespreking in het tweede nummer van 2020 dat in mei zal uitkomen.

Redactie en bestuur
wensen u
een voorspoedig 2020!

Een winterse blik op schacht 3 van Staatsmijn Emma vanuit de Kastanjelaan in Hoensbroek.

Foto: Karel van Straaten (Collectie Rijkheyt Heerlen)